STANISŁAW WIERZCHOSŁAWSKI

PRZEOBRAŻENIA DEMOGRAFICZNE WSPÓŁCZESNEJ EUROPY I PERSPEKTYWY JEJ ROZWOJU*

1. UWAGI WSTĘPNE

Upadek utrzymującego się przez okres niomal połowy wieku jednego z najbardziej totalitarnych systemów politycznych czasów nowożytnych, stworzył niepowtarzalną szansę dla narodów tegoż kontynentu wspólnego budowania Zjednoczonej Europy. Dotychczas ujarzmione narody zyskują niezawisłość polityczną, niezależność w stosowaniu praw i norm społecznych oraz możliwość wyboru systemu społeczno-politycznego kraju. Jawi się w związku z tym wiele problemów: Jak zachowają się wyzwalające narody w warunkach pełnej wolności? Jaką wybiorą obcję swego ekonomicznego rozwoju, ku jakim wartościom społecznym i obyczajowym będą zmierzać? Jak będą w świetle tych wartości kształtowały się postawy i zachowania demograficzne?

W tym kontekście rozważania nasze skupimy na poszukiwaniu odpowiedzi na dwa podstawowe pytania:

1° Czy dokonujące się w Europie Wschodniej przeobrażenia polityczne i społeczno-gospodarcze mogą zmienić w sposób istotny dotychczasowe trendy rozwoju ludności w tych krajach?

2° Czy i w jakim zakresie zmiany tych trendów mogą wywrzeć wpływ na sytuację demograficzną krajów Europy Zachodniej?

Odpowiedź na te pytania będzie miała z konieczności charakter pewnych refleksji, a to z dwóch powodów: (1) ze względu na dostępne materiały źródłowe. Wbrew oczekiwaniom, materiał statystyki ludnościowej tego obszaru budzi wiele zastrzeżeń ze względu na jego kompletność, wiarygodność, a nade wszystko nieporównywalność. Wiele informacji miało dotychczas charakter poufny lub tajny. Najbardziej poprawny poziom reprezentuje statystyka ludności Węgier i Czechosłowacji (oparta na dobrej tradycji statystyki austriackiej) oraz statystyka polska. (2) Występującą zmienną sytuację w poszczególnych

* W opracowaniu wykorzystano niektóre fragmenty referatu pt. „Reflexionen über die gegenwartige demographische Situation in Osteuropa und Perspektiven ihrer Entwicklung", wygłoszonego przez autora podczas Międzynarodowej Konferencji Regionalnej Entwicklungschancen aus den neuen Ost-West-Beziehungen, August-Lösch-Tage 1990, w Heidenheim, 6-8.09.1990.

krajach w dziedzinie przeprowadzanych reform politycznych i gospodarczych. Procesy te okazują się mało wymierne, trudne do kwantyfikacji z uwagi na różne stadia zaawansowania tych reform. Względy te spowodowały, że zrezygnowano z przeprowadzenia bardziej pogłębionych studiów przy wykorzystaniu szerszej instrumentacji statystycznej, którymi posługuje się współczesna nauka w badaniach makrospołecznych. Stąd uznano za celowe zwrócenie uwagi na identyfikację najbardziej ogólnych tendencji przeobrażeń ludnościowych tego kontynentu.

2. TRENDY PODSTAWOWYCH PROCESÓW LUDNOŚCIOWYCH

Na wstępie podjętych rozważań nasuwa się czysto retoryczne pytanie: Jakie jest oblicze demograficzne współczesnej Europy? Ujmując to zagadnienie najbardziej syntetycznie można stwierdzić, iż Europa należy do tych nielicznych kontynentów świata, które charakteryzują się znacznym przyspieszeniem przeobrażeń procesów ludnościowych. Dzieje się tak dlatego, iż od wieków kontynent ten przoduje w dziedzinie kultury, cywilizacji i postępu myśli ludzkiej, co nie pozostaje bez wpływu na postawy i zachowania demograficzne jego mieszkańców[1]. Stąd Europa może być określona jako swego rodzaju laboratorium demograficzne współczesnego świata. Na tym kontynencie bowiem dokonały się najwcześniej procesy modernizacji społecznej, na które składają się przemiany wszystkich sfer życia człowieka, obejmujące jego biosferę, socjosferę i technosferę, spowodowane powstaniem i rozwojem cywilizacji przemysłowej[2], która dała, podobnie jak w Stanach Zjednoczonych AP, początek procesom transformacji demograficznej, doprowadzając do wykształcenia się nowego typu procesu reprodukcji ludności[3]. Stosunkowo niedawno kontynent ten nieoczekiwanie wkroczył w nowe stadium przejścia demograficznego. Gwałtownemu spadkowi uległ poziom częstości urodzeń. Z tych względów holenderski demograf van de Kaa[4] – w przeciwieństwie do dotychczasowego przebiegu tego procesu, którego czynnikiem sprawczym był spadek zgonów – określa to stadium drugim przejściem demograficznym. Charakterystyczną jego cechą jest

---

[1] Szerzej problem ten naświetlają m. in. prace: **D. V. Gllasa, D. E. C. Eversley**, Population in History, Essays in Historical Demography, Londyn 1965 r., s. 423 - 631; **W. R. Lee** (ed) European Demography and Economic Growth, Londyn 1979; **J. C. Chesnais**, Ludność i rozwój. Refleksja na podstawie doświadczeń dwóch stuleci, Ekonomista 1987, nr 1, s. 97 - 108.

[2] Por. **Ch. Höhn**, Overview, The Changing Relationship between Socio-Economic Characteristics and Demographic Behavior, JUSSP International Population Conference, Florence 1985, T. 4, Liege 1985.

[3] Por. **M. Okólski**, Reprodukcja ludności a modernizacja społeczeństwa, Studia Demograficzne 1985, nr 4, s. 3 - 32.

[4] Por. **Dirk J. van de Kaa**, Europe's Second Demographic Transition, Population Bulletin, vol. 42, nr 1, 1987, s. 4 i n.

spadek płodności poniżej poziomu gwarantującego ciągłość zastępowalności pokoleń. Poziom ten jest określony współczynnikiem dzietności teoretycznej, wyrażającym 2,1 urodzeń przypadających na kobietę w wieku rozrodczym[5]. Przy takim jego poziomie można by się spodziewać, że urodzenia i zgony w danym społeczeństwie pozostaną w równowadze. Zejście bowiem poniżej tego granicznego poziomu dzietności powoduje zawężoną reprodukcję populacji. Proces ten rozpoczął się już w wielu krajach Europy.

Ujmując problem rozwoju ludności tego kontynentu spektakularnie należałoby stwierdzić, że drugie przejście demograficzne zapoczątkowało kolejny akt rozwoju ludności Europy, który ma wszystkie cechy dramatu. Stawką jego jest bowiem los społeczeństw tego kontynentu. Problem ten można rozpatrywać w wymiarach wielu dyscyplin społecznych. Nie można pominąć wśród nich niezwykle ważnego wymiaru etyczno-moralnego. Ponieważ akt ten nie jest jeszcze skończony, należałoby się zastanowić nad jego hipotetycznym przebiegiem w przyszłości i prawdopodobnym epilogiem.

Rozpatrzmy przeto, jak przebiegały i mogą przebiegać, w świetle dostępnych materiałów źródłowych oraz ostatniej prognozy opracowanej przez ekspertów ONZ[6], interesujące nas procesy demograficzne tego kontynentu. Jako symptomatyczne wielkości tego procesu przyjęto: urodzenia i zgony, charakteryzujące proces naturalnego wzrostu ludności oraz współczynniki dzietności teoretycznej. Z uwagi na stosunkowo długi okres (1946 - 2025) można występujące podobieństwa i różnice rozpatrywać w ujęciu (inter) regionalnym, w sposób sekularny.

Na ukształtowanie procesów demograficznych w powojennej Europie decydujący wpływ wywarły dwa czynniki: historyczne uwarunkowania w zróżnicowanym przebiegu procesów modernizacji demograficznej oraz kataklizmy dwóch wojen światowych, które w różnym stopniu dotknęły poszczególne społeczeństwa tego kontynentu.

Pierwszy czynnik ma swe podłoże w zróżnicowaniu przeobrażeń cywilizacyjnych, kulturowych i ekonomicznych, a zwłaszcza procesów industrializacji, które powodowały, że poszczególne kraje rozpoczynały i wkraczały w kolejne

---

[5] Współczynnik dzietności teoretycznej (całkowitej płodności), określa liczbę dzieci, jaką urodziłaby przeciętnie kobieta w ciągu całego okresu rozrodczego (15 - 49 lat) przy założeniu, że w poszczególnych fazach tego okresu rodziłaby z intensywnością obserwowaną w badanym roku (tj. przy przyjęciu cząstkowych współczynników płodności z danego okresu za niezmienne). GUS, Definicje podstawowych pojęć z zakresu demografii, Zeszyty Metodologiczne nr 32, Warszawa 1979, s. 61 - 62.

[6] Post-war Demographic trends in Europe and the outlook until the year 2000, UN Secretariat of the Economic Commission for Europe, Geneva 1987; World Population Prospects, UN Department of International Economic and Social Affairs, Population Studies nr 98, N. York 1986; Nasielienije mira, Demograficzeskij Słowarik, Moskwa 1990; The sex and age distributions of population: The 1990 revision of the United Nations global populations estimates and projections, UN Departament of International Economic and Social Affairs, Population Studies, nr 122, New York 1991.

Współczynniki dzietności ludności

Kraj	1950-1955	1955-1960	1960-1965	1965-1970	1970-1975	1975-1980
Europa	2,56	2,56	2,59	2,47	2,16	1,95
Wschodnia Europa	2,91	2,64	2,30	2,33	2,20	2,22
Bułgaria	2,50	2,28	2,19	2,16	2,17	2,25
Czechosłowacja	2,89	2,58	2,40	2,09	2,34	2,36
Niemiecka Republika Demokratyczna	2,37	2,25	2,45	2,30	1,71	1,81
Polska	3,63	3,30	2,66	2,28	2,25	2,27
Rumunia	2,87	2,62	2,01	3,06	2,63	2,55
Węgry	2,74	2,22	1,83	1,99	2,10	2,13
Północna Europa	2,29	2,52	2,75	2,46	2,05	1,76
Dania	2,53	2,54	2,59	2,24	1,96	1,71
Finlandia	2,98	2,79	2,58	2,06	1,62	1,64
Islandia	3,70	4,03	3,95	3,16	2,85	2,29
Irlandia	3,36	3,66	3,96	3,85	3,80	3,46
Norwegia	2,60	2,83	2,90	2,72	2,25	1,81
Szwecja	2,22	2,24	2,34	2,12	1,89	1,65
Wielka Brytania	2,19	2,50	2,83	2,53	2,05	1,73
Południowa Europa	2,64	2,57	2,67	2,61	2,47	2,22
Albania	5,57	5,95	5,74	5,09	4,63	4,18
Grecja	2,27	2,25	2,18	2,37	2,30	2,30
Hiszpania	2,55	2,73	2,87	2,91	2,87	2,61
Jugosławia	3,69	2,82	2,70	2,49	2,32	2,20
Malta	4,16	3,75	3,11	2,18	2,08	2,03
Portugalia	3,02	3,02	3,06	2,84	2,73	2,40
Włochy	2,32	2,35	2,55	2,49	2,28	1,92
Turcja[a]	6,15	6,15	6,01	5,80	5,45	4,30
Zachodnia Europa	2,36	2,50	2,65	2,44	1,89	1,61
Austria	2,09	2,53	2,79	2,53	2,02	1,65
Belgia	2,34	2,51	2,66	2,34	1,94	1,71
Francja	2,73	2,72	2,85	2,61	2,24	1,87
Holandia	3,08	3,11	3,14	2,75	1,98	1,59
Republika Federalna Niemiec	2,09	2,32	2,49	2,34	1,63	1,44
Szwajcaria	2,29	2,34	2,52	2,28	1,82	1,52
ZSRR[a]	2,82	2,81	2,54	2,42	2,44	2,34

[a] łącznie z azjatycką częścią.

Opracowano na podstawie: World Population Prospects, United Nations, Department of International Economic and Social Affairs, Population Studies nr 98, N. York 1986, s. 106-107. Dla lat: 1985-2025 dane prognozy (wariant średni).

Tabela 1

krajów Europy w latach 1950-2025

1980--1985	1985--1990	1990--1995	1995--2000	2000--2005	2005--2010	2010--2015	2015--2020	2020--2025
1,88	1,83	1,84	1,85	1,87	1,90	1,94	2,00	2,05
2,18	2,14	2,10	2,09	2,07	2,06	2,07	2,09	2,12
2,25	2,21	2,15	2,11	2,08	2,08	2,08	2,11	2,13
2,11	2,09	2,08	2,07	2,07	2,06	2,06	2,09	2,09
1,88	1,90	1,90	2,00	2,00	2,04	2,06	2,10	2,10
2,26	2,20	2,14	2,10	2,06	2,02	2,02	2,06	2,10
2,43*	2,37	2,31	2,24	2,22	2,20	2,20	2,20	2,20
1,86	1,84	1,84	1,86	1,86	1,88	1,90	1,94	2,00
1,86	1,75	1,75	1,78	1,81	1,86	1,92	1,98	2,03
1,47	1,47	1,43	1,43	1,43	1,47	1,51	1,57	1,64
1,67	1,64	1,64	1,66	1,68	1,70	1,74	1,78	1,84
2,40	2,04	1,90	1,81	1,79	1,81	1,86	1,88	1,92
3,09	2,93	2,68	2,47	2,31	2,19	2,08	2,02	1,96
1,71	1,57	1,53	1,53	1,59	1,67	1,80	1,92	2,02
1,64	1,47	1,45	1,45	1,50	1,60	1,70	1,80	1,95
1,90	1,78	1,81	1,85	1,89	1,95	2,01	2,08	2,12
1,93	1,89	1,93	1,93	1,93	1,94	1,97	2,00	2,03
3,60	3,32	3,28	2,88	2,72	2,62	2,51	2,47	2,47
2,15	2,06	2,04	2,02	2,00	1,98	1,98	1,98	1,98
2,07	2,05	2,03	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00
2,07	1,99	1,99	1,95	1,95	1,95	1,97	2,01	2,07
1,97	1,97	1,99	2,03	2,03	2,03	2,03	2,05	2,07
2,17	2,09	2,07	2,05	2,02	2,00	2,00	2,00	2,00
1,60	1,60	1,71	1,75	1,77	1,81	1,87	1,93	2,00
3,96	3,65	3,23	2,92	2,75	2,63	2,55	2,48	2,42
1,63	1,58	1,60	1,64	1,68	1,76	1,83	1,92	2,00
1,68	1,61	1,63	1,67	1,73	1,82	1,88	1,94	1,96
1,65	1,60	1,58	1,71	1,79	1,93	2,01	2,08	2,14
1,92	1,83	1,79	1,81	1,81	1,85	1,89	1,95	2,01
1,55	1,43	1,43	1,43	1,47	1,55	1,63	1,74	1,88
1,40	1,40	1,48	1,54	1,60	1,71	1,79	1,91	2,01
1,53	1,45	1,45	1,45	1,49	1,59	1,69	1,78	1,96
2,35	2,37	2,33	2,29	2,29	2,29	2,27	2,25	2,25

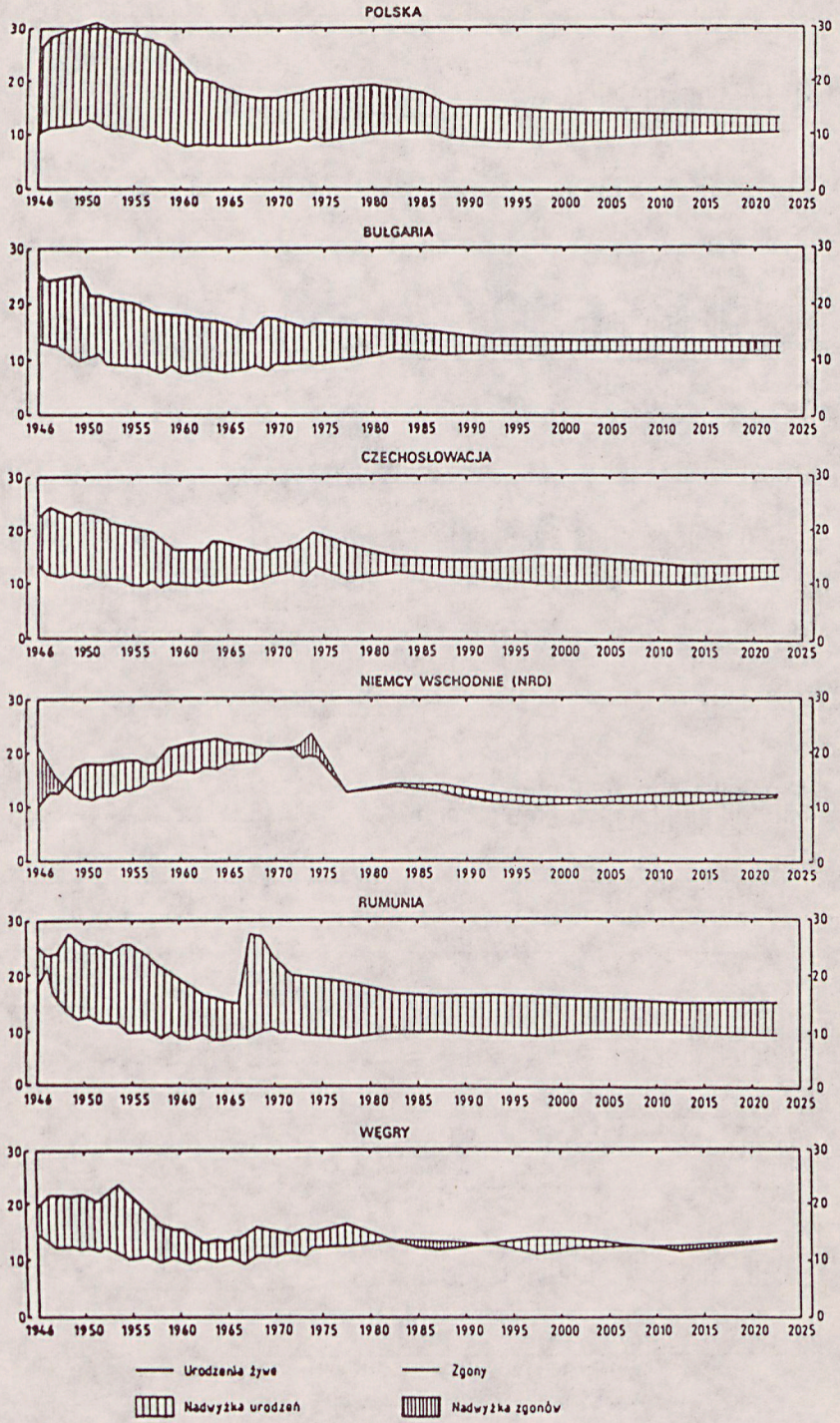
fazy (etapy) przejścia demograficznego w różnym czasie. Proces ten w swych początkowych fazach przebiegał według różnych typów. Współcześni demografowie wyróżniają co najmniej trzy typy: francuski, brytyjski i typ mieszany[7].

Typ francuski, którego symptomy rozwoju można odnotować już w pierwszej połowie XVIII w., charakteryzujący się ogólną tendencją do spadku częstości urodzeń i zgonów ze skłonnością do ich stabilizacji, poza Francją objął, z kilkudziesięcioletnim opóźnieniem, terytorium Szwajcarii i Czech, a następnie Słowacji. Nieco później, według innego schemau rozpoczęła się modernizacja demograficzna w Wielkiej Brytanii. Zmienną cechą tego typu jest gwałtowny przełom w częstości zgonów, a następnie ich spadek, który trwa po dzień dzisiejszy. Tendencja urodzeń ulega różnym metamorfozom, powodując falowanie przyrostu naturalnego. Dopiero od końca XIX w. aż do połowy XX w. częstość urodzeń spada i to znacznie szybciej niż zgonów. Z mniejszym lub większym przybliżeniem przebiegały procesy przejścia demograficznego w Danii, Szwecji, Norwegii, Belgii i Holandii. Pośredni typ, zawierający elementy typów francuskiego i brytyjskiego tworzą takie kraje, jak: Niemcy, Austria, Włochy, Hiszpania i Portugalia. Do krajów, w których modernizacja przebiegała w sposób osobliwy, należą kraje Europy Wschodniej. Niespotykany typ modernizacji pojawił się w europejskiej części Rosji. W drugiej połowie XIX w. załamała się tam wysoka częstość zgonów, wykazując tendencję do permanentnego spadku, pociągając za sobą obniżanie się częstości urodzeń. Przejścia demograficznego w Polsce nie można przyporządkować do żadnego z omawianych typów. W odniesieniu do ziem zachodnich jest ono zbliżone do procesu modernizacji w Niemczech, we wschodnich natomiast – w przybliżeniu podobne do modernizacji na Ukrainie i Białorusi. W świetle ostatnich badań początek modernizacji na obszarach wschodnich Polski był prawdopodobnie opóźniony o prawie 60 lat[8]. W terytorialnym zróżnicowaniu procesów przejścia demograficznego można się więc doszukiwać jednego z czynników sprawczych międzyregionalnego zróżnicowania współczesnego rozwoju ludnościowego krajów europejskich.

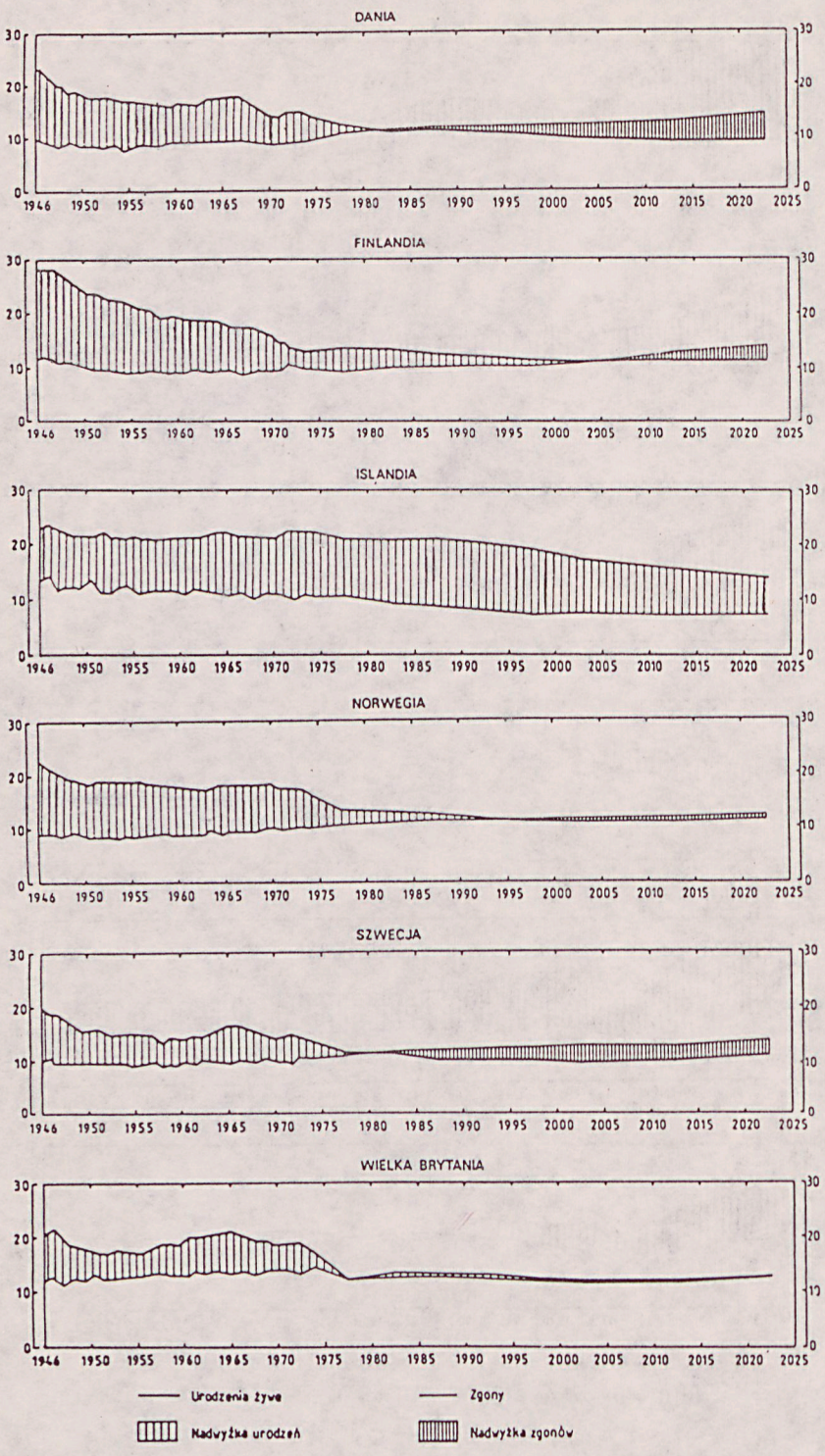
Drugim czynnikiem, który w znacznym stopniu przyczynił się do ukształtowania się zróżnicowanych struktur demograficznych wielu narodów europejskich, był wpływ kolejnych dwóch wojen światowych. Ich następstwem są przemiennie występujące wyże i niże urodzeń powodujące charakterystyczne falowania procesów demograficznych. Są one następstwem tzw. „echa demograficznego", które przejawia się – co najmniej – przez trzy kolejne pokolenia.

[7] Por. **S. Borowski**, Modernizacja demograficzna w Polsce na tle porównawczym, w: Szkice z teorii reprodukcji ludności. Prace wybrane. Zebrał i wstępem zaopatrzył **S. Wierzchosławski**, Ossolineum 1983, s. 139 - 157. Podobną typologię zaproponował **Z. Pavlik**, Rewolucja demograficzna jako ogólna prawidłowość rozwoju ludności, Monografie i Opracowania, T. 106, SGPIS, Warszawa, 1982, s. 65 - 125. W literaturze wysuwa się również inne koncepcje typologii i delimitacji krajów europejskich, według procesów transformacji demograficznej (por. **A. Maksymowicz, B. Puławska-Turyna**, Typy przejścia demograficznego, w: Teoria przejścia demograficznego) red. **M. Okólski**; Warszawa 1990, s. 91 - 105).

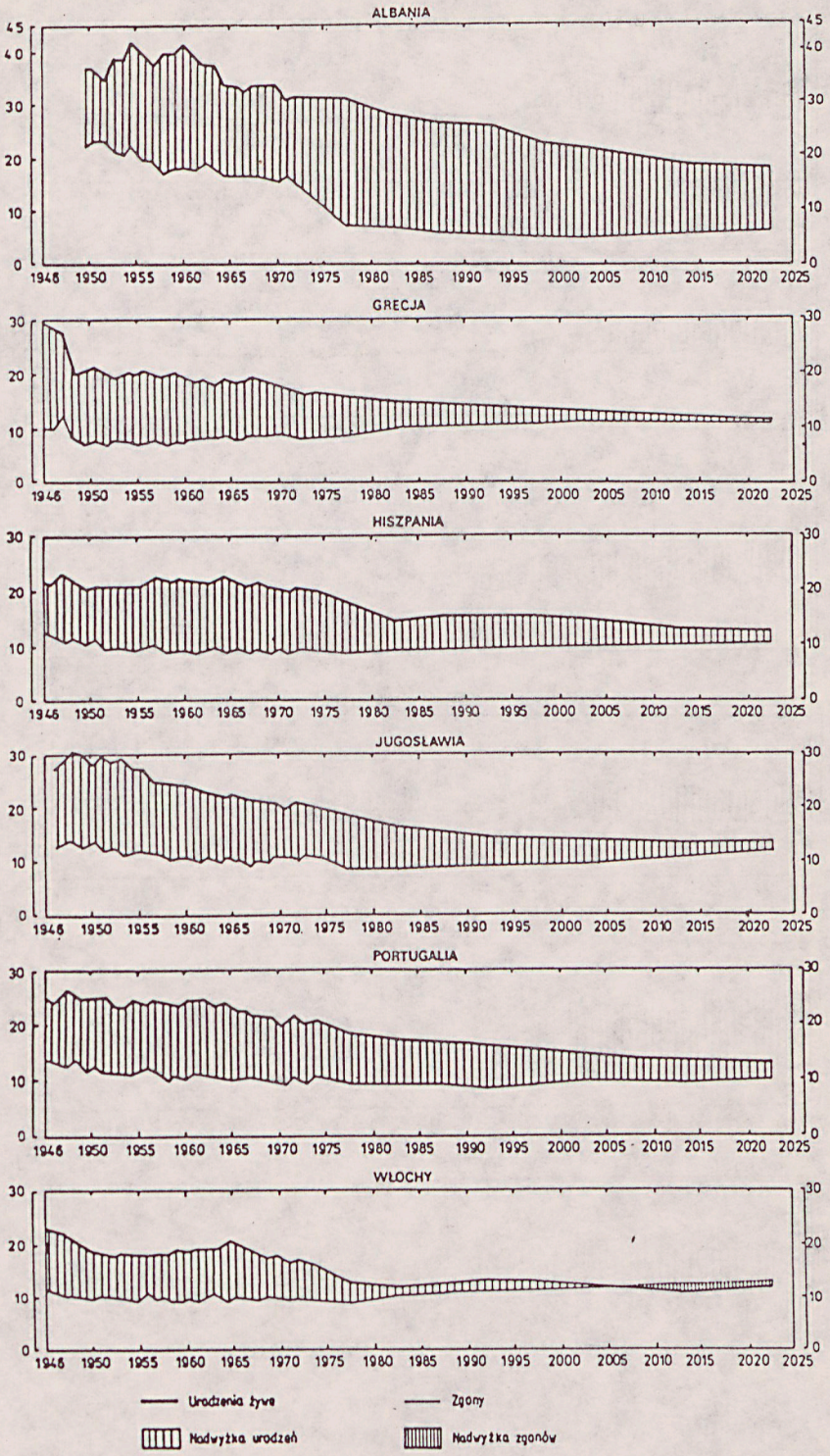
[8] Por. **S. Borowski**, Modernizacja, s. 152 - 153.

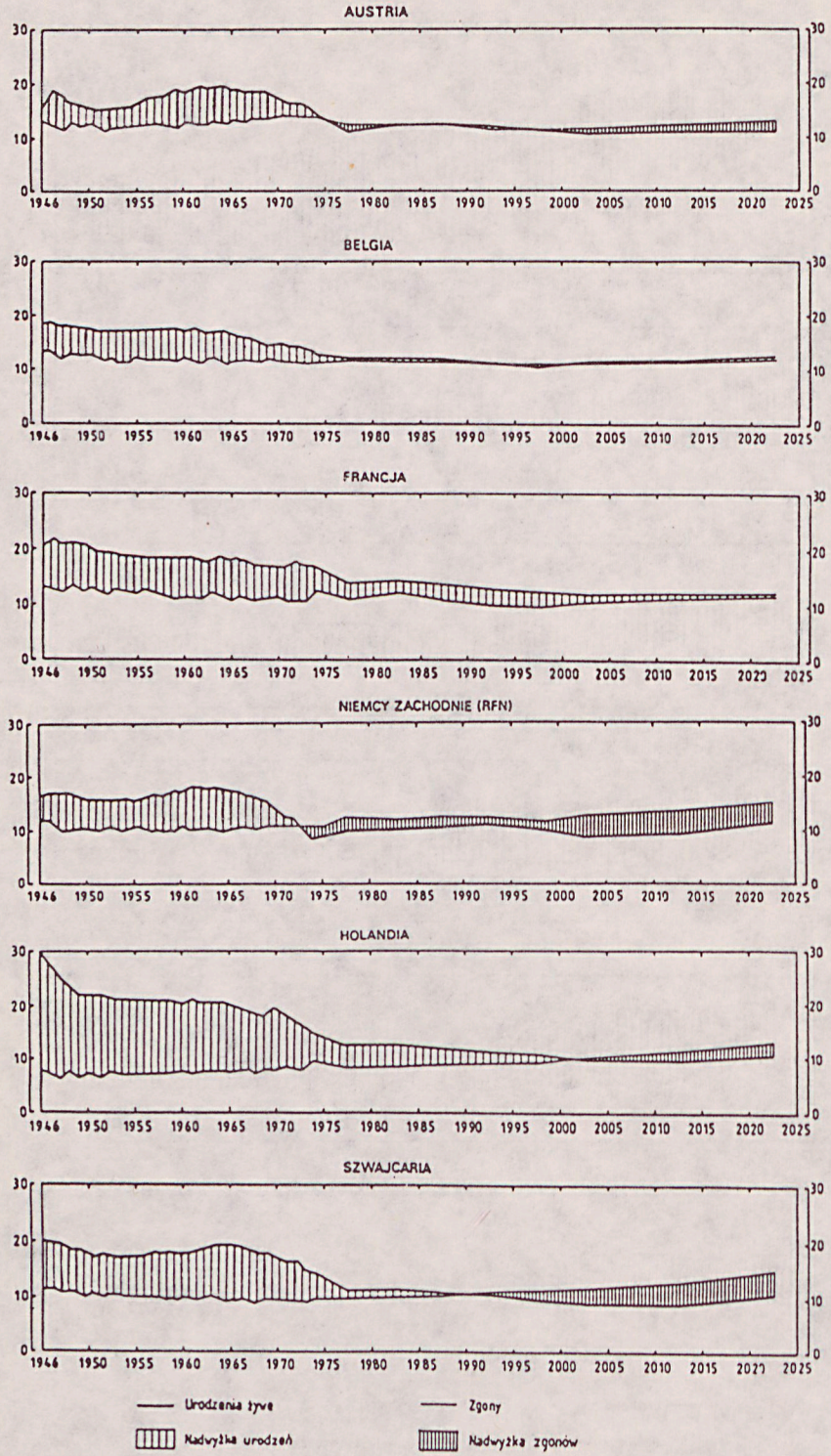
Rys. 1. Przyrost naturalny ludności w krajach wschodniej Europy w latach 1946 - 2025 (na 1000 mieszkańców)

Rys. 2. Przyrost naturalny ludności w krajach północnej Europy w latach 1946 - 2025 (na 1000 mieszkańców)

Rys. 3. Przyrost naturalny ludności w krajach południowej Europy w latach 1946 - 2025 (na 1000 mieszkańców)

Rys. 4. Przyrost naturalny ludności w krajach zachodniej Europy w latach 1946 - 2025 (na 1000 mieszkańców)

Znamiennym jest, że każde następne „echo" powoduje coraz to mniej intensywne zmiany w częstości urodzeń. Jak łatwo można się zorientować na podstawie załączonych wykresów (ryc. 1 - 4), ludność tylko niektórych krajów rozwija się według typu dynamiki „falowania demograficznego". Okres amplitudy wahań, dla krajów najbardziej dotkniętych wojną, wynosi około 25 - 27 lat, jest więc równy długości trwania generacji, czyli średniemu wiekowi matek, w chwili urodzenia ich dzieci. Długość tej amplitudy nie jest we wszystkich krajach równa. Podlega ona pewnej modyfikacji, w zależności od poziomu zastępowalności pokoleń oraz zmian w modelu rozwoju rodziny (kalendarza urodzeń danej populacji).

Rozpatrzmy zatem, w jakim zakresie wpływ obu czynników na przebieg procesów demograficznych krajów tego kontynentu znajduje wyraz w zróżnicowaniu regionalnym i dynamicznym poziomu oszacowanych współczynników dzietności teoretycznej (tabl. 2) oraz współczynników reprodukcji netto[9] (tabl. 3 i ryc. 5 - 8).

Wpływ pierwszego czynnika, uzewnętrzniającego wymiar przestrzeni, wyznacza w sposób dość jednorodny, geograficzne zróżnicowanie procesów reprodukcji ludności krajów europejskich. W subregionach o najwyższym zaawansowaniu procesu przejścia demograficznego znalazły się wszystkie kraje zachodniej Europy, większość krajów północnej Europy (z wyjątkiem Irlandii i Islandii) oraz niektóre kraje południowej Europy. Osobny subregion, charakteryzujący się opóźnieniem przejścia demograficznego, tworzą kraje Wschodniej Europy, wyróżniające się jednocześnie relatywnie najwyższą dynamiką procesu reprodukcji.

Drugi czynnik, którego podłożem są przeobrażenia struktur demograficznych społeczeństw, ma wymiar dynamiczny. Jego wpływ na zmienność poziomu reprodukcji uzewnętrznia się w dwu odmiennych, pod względem okresu występowania, typach cykli „falowania demograficznego". Pierwszy typ cyklu rozpoczyna się tuż po zakończeniu działań wojennych (1945 - 1947), którego drugie maksimum przypada na połowę lat sześćdziesiątych. Obejmuje on głównie kraje północnej Europy (Dania, Norwegia, Szwecja i W. Brytania) oraz niektóre kraje zachodniej i południowej Europy (Portugalia, Hiszpania, Włochy i Malta). Drugi typ cyklu, który obejmuje przede wszystkim kraje wschodniej Europy, jest opóźniony prawie o pięć lat. Pierwsze jego maksimum przypada na lata 1950 - 1955, drugie przesuwa się na koniec lat siedemdziesiątych i początek lat osiemdziesiątych. Przesunięcie okresu rekompensacyjnego można wyjaśnić wielkimi stratami biologicznymi, zniszczeniami wojennymi oraz niespotykanymi dotychczas w historii tego kontynentu masowymi przemieszczeniami ludności w wyniku powojennych zmian politycznych w Europie. Jest rzeczą znamien-

[9] Współczynnik reprodukcji netto wyraża średnią liczbę żywo urodzonych dzieci płci żeńskiej, które dożyją wieku swych matek, przypadających na jedną kobietę, będącą w wieku rozrodczym, przy założeniu niezmiennego, aktualnego poziomu płodności i umieralności. Innymi słowy określa zastępowalność pokolenia matek przez pokolenia córek w warunkach, gdy płodność i umieralność są takie same jak w okresie badanym. GUS, Definicje podstawowych pojęć, s. 62.

Współczynniki reprodukcji netto ludności

Kraj	1950-1955	1960-1965	1965-1970	1970-1975	1975-1980
Europa	1,13	1,19	1,15	1,04	0,93
Wschodnia Europa	1,18	0,99	1,05	1,03	1,05
Bułgaria	0,89	0,99	1,00	1,01	1,06
Czechosłowacja	1,31	1,13	0,98	1,11	1,10
Niemiecka Republika Demokratyczna	0,63	0,73	0,85	0,81	0,85
Polska	1,52	1,20	1,05	1,05	1,06
Rumunia	1,27	0,89	1,35	1,16	1,19
Węgry	1,21	0,83	0,92	0,97	0,99
Północna Europa	1,08	1,32	1,18	0,98	0,85
Dania	1,19	1,22	1,04	0,94	0,81
Finlandia	1,37	1,22	0,98	0,77	0,79
Islandia	1,71	1,86	1,49	1,35	1,09
Irlandia	1,56	1,84	1,80	1,78	1,64
Norwegia	1,19	1,36	1,29	1,07	0,86
Wielka Brytania	1,02	1,33	1,20	0,97	0,82
Południowa Europa	1,17	1,20	1,20	1,15	1,03
Albania	2,16	2,40	2,20	2,04	1,85
Grecja	1,01	0,98	1,07	1,06	1,06
Hiszpania	1,17	1,32	1,34	1,32	1,20
Jugosławia	1,36	1,07	1,06	1,01	1,00
Malta	1,85	1,38	1,38	1,32	0,91
Portugalia	1,24	1,33	1,27	1,25	1,12
Włochy	1,09	1,16	1,15	1,05	0,88
Turcja[a]	2,05	2,18	2,19	2,09	1,83
Zachodnia Europa	1,09	1,26	1,15	0,96	0,78
Austria	0,94	1,28	1,18	0,95	0,78
Belgia	1,05	1,23	1,10	0,92	0,81
Francja	1,26	1,34	1,23	1,24	0,89
Holandia	1,41	1,48	1,30	0,94	0,75
Republika Federalna Niemiec	0,93	1,16	1,07	0,76	0,68
Szwajcaria	1,08	1,17	1,07	0,86	0,73
ZSRR[a]	1,28	1,15	1,12	1,12	1,10

[a] łącznie z azjatycką częścią.

Opracowano na podstawie: World Population Prospects, United Nations, Department of International Economic and Social Affairs, Population Studies nr 98, N. York 1986, s. 300-326. Dla lat: 1985-2025 dane prognozy (wariant średni).

Tabela 2

krajów Europy w latach 1950-2025

1980--1985	1985--1990	1990--1995	1995--2000	2000--2005	2010--2015	2020--2025
0,89	0,87	0,88	0,89	0,90	0,94	0,99
1,03	1,02	1,00	1,00	0,99	1,00	1,02
1,06	1,04	1,02	1,01	1,00	1,00	1,02
1,01	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,01
0,90	0,91	0,91	0,96	0,96	0,99	1,02
1,07	1,05	1,02	1,01	0,99	0,97	1,01
1,13	1,11	1,09	1,07	1,06	1,06	1,06
0,88	0,88	0,88	0,90	0,90	0,92	0,97
0,90	0,85	0,85	0,86	0,88	0,93	0,99
0,71	0,71	0,69	0,69	0,69	0,73	0,79
0,80	0,79	0,79	0,80	0,81	0,84	0,89
1,15	0,98	0,91	0,87	0,86	0,89	0,92
1,47	1,40	1,28	1,19	1,11	1,00	0,95
0,83	0,76	0,74	0,74	0,77	0,87	0,98
0,91	0,86	0,87	0,89	0,91	0,97	1,02
0,91	0,90	0,92	0,92	0,93	0,95	0,98
1,64	1,52	1,52	1,35	1,28	1,20	1,18
1,01	0,98	0,98	0,97	0,96	0,96	0,96
0,99	0,98	0,97	0,96	0,96	0,96	0,96
0,96	0,93	0,93	0,92	0,93	0,94	0,99
0,93	0,94	0,95	0,97	0,97	0,98	1,00
1,02	0,99	0,98	0,98	0,97	0,96	0,96
0,76	0,77	0,82	0,84	0,85	0,90	0,96
1,66	1,58	1,43	1,32	1,27	1,20	1,15
0,78	0,76	0,77	0,79	0,81	0,88	0,97
0,80	0,77	0,78	0,80	0,83	0,90	0,94
0,79	0,77	0,76	0,82	0,86	0,97	1,03
0,93	0,88	0,86	0,87	0,88	0,91	0,98
0,75	0,70	0,70	0,70	0,72	0,79	0,91
0,67	0,67	0,71	0,74	0,77	0,86	0,97
0,73	0,69	0,69	0,69	0,71	0,81	0,94
1,12	1,14	1,12	1,11	1,11	1,10	1,09

Średnio-roczne tempo wzrostu ludności

Kraj	1950-1955	1955-1960	1960-1965	1965-1970	1970-1975	1975-1980
Europa	0,79	0,83	0,91	0,64	0,64	0,42
Wschodnia Europa	1,02	,76	0,68	0,64	0,55	0,60
Bułgaria	0,67	0,96	0,83	0,75	0,48	0,32
Czechosłowacja	1,11	0,84	0,73	0,28	0,60	0,68
Niemiecka Republika Demokratyczna	−0,49	−0,80	−0,26	0,06	−0,25	−0,13
Polska	1,89	1,61	1,27	0,72	0,82	0,89
Rumunia	1,39	1,03	0,67	1,35	0,85	0,88
Węgry	1,02	0,32	0,33	0,40	0,36	0,32
Północna Europa	0,37	0,54	0,71	0,44	0,33	0,11
Dania	0,77	0,63	0,76	0,71	0,53	0,25
Finlandia	1,10	−0,90	0,60	0,18	0,45	0,29
Islandia	2,00	2,16	1,74	1,22	1,32	0,91
Irlandia	−0,33	−0,60	0,29	0,53	1,64	1,18
Norwegia	0,97	0,88	0,78	0,81	0,66	0,39
Szwecja	0,69	0,59	0,67	0,78	0,37	0,29
Wielka Brytania	0,23	0,52	0,73	0,35	0,20	−0,03
Południowa Europa	0,82	0,86	0,87	0,69	0,98	0,79
Albania	2,44	2,96	2,99	2,68	2,51	2,39
Grecja	1,03	0,89	0,53	0,56	0,57	1,26
Hiszpania	0,83	0,84	1,04	1,14	1,05	1,00
Jugosławia	1,39	0,98	1,09	0,94	0,94	0,87
Malta	0,13	0,93	−0,55	0,35	1,19	1,32
Portugalia	0,48	0,50	0,91	−1,36	1,77	0,95
Włochy	0,60	0,82	0,67	0,61	0,83	0,44
Turcja[a]	2,74	2,85	2,49	2,51	2,50	2,11
Zachodnia Europa	0,84	1,04	1,23	0,70	0,58	0,14
Austria	0,03	0,29	0,58	0,52	0,20	−0,04
Belgia	0,52	0,63	0,67	0,36	0,33	0,11
Francja	0,79	1,01	1,30	0,77	0,79	0,38
Holandia	1,22	1,31	1,37	1,17	1,14	0,51
Republika Federalna Niemiec	0,94	1,13	1,25	0,56	0,37	−0,09
Szwajcaria	1,18	1,48	1,77	1,35	0,44	−0,25
ZSRR[a]	1,71	1,77	1,49	0,91	0,94	0,93

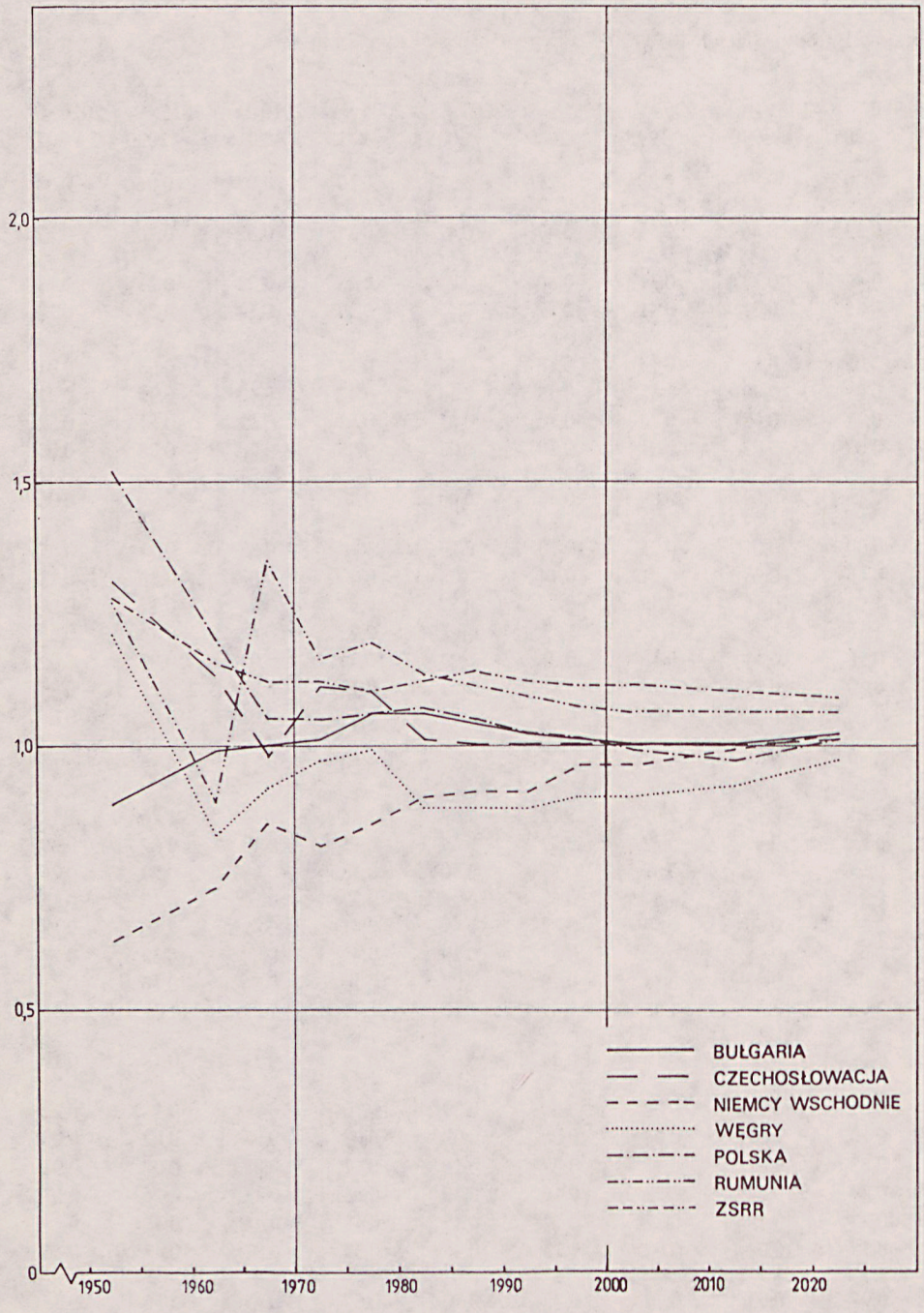
[a] łącznie z azjatycką częścią.

Opracowano na podstawie: World Population Prospects, United Nations, Department of International Economic and Social Affairs, Population Studies nr 98, N. York 1986, s. 58-59. Dla lat: 1985-2025 dane prognozy (wariant średni).

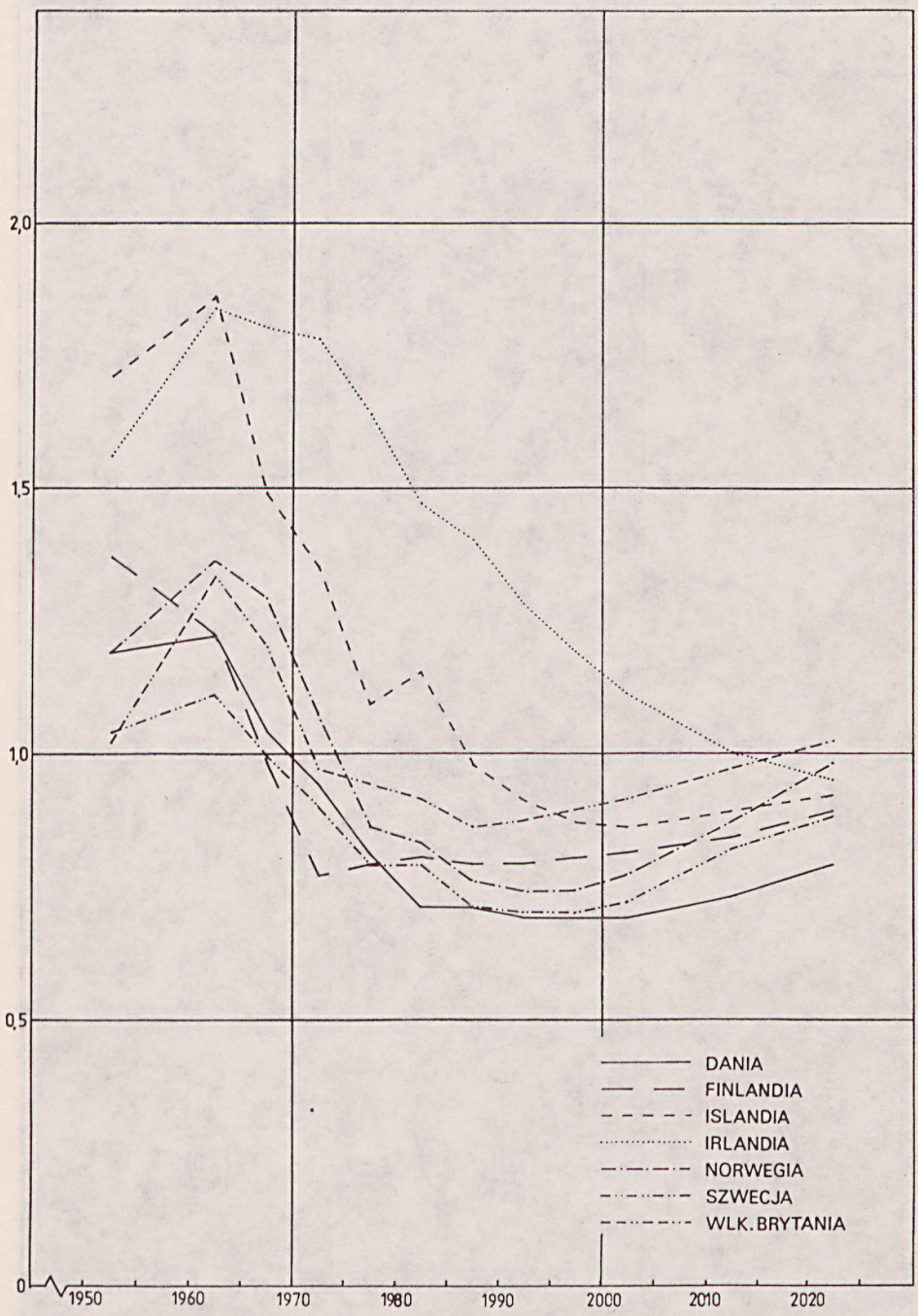
Tabela 3

krajów Europy w latach 1950-2025

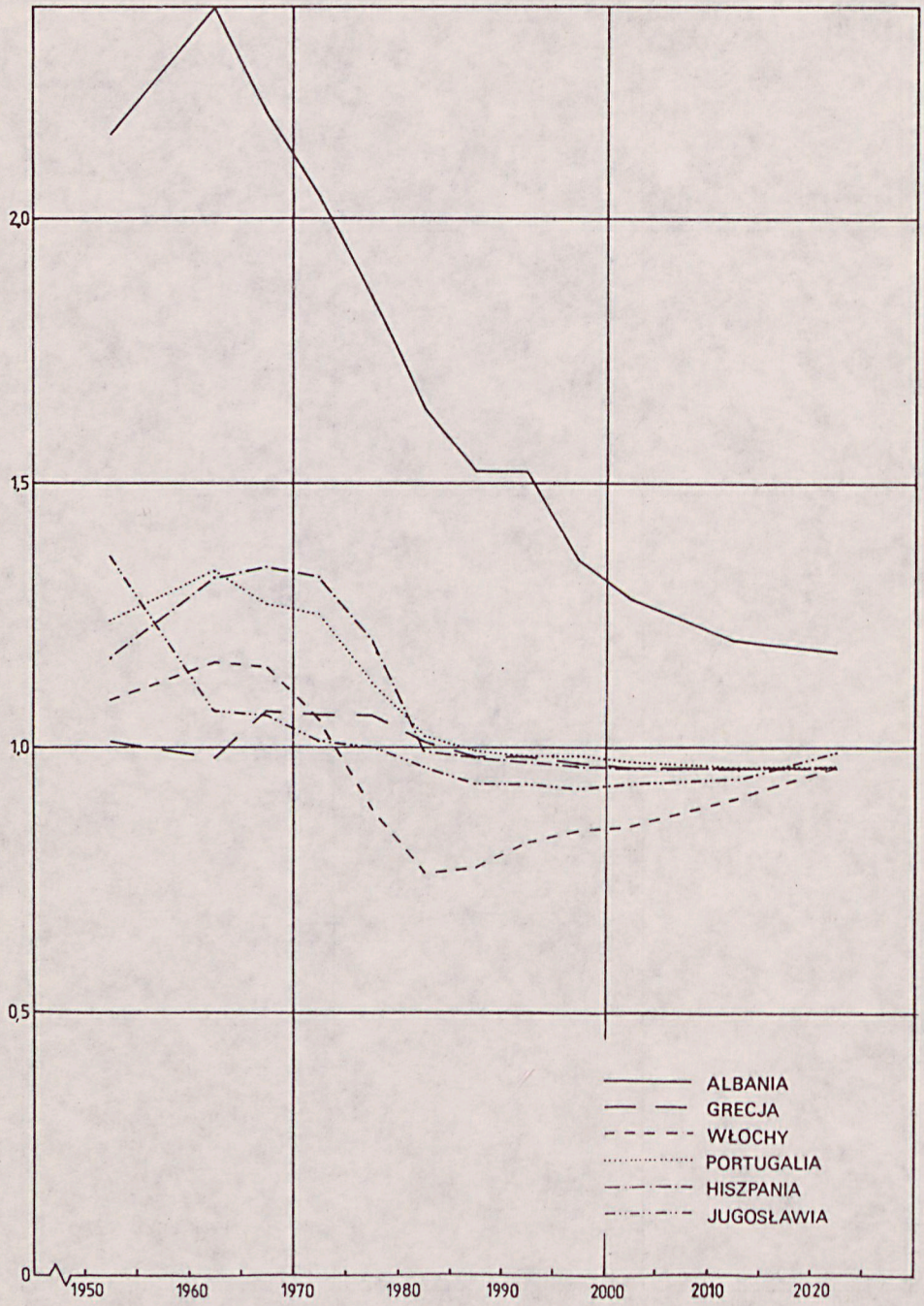
1980--1985	1985--1990	1990--1995	1995--2000	2000--2005	2005--2010	2010--2015	2015--2020	2020--2025
0,30	0,27	0,28	0,27	0,17	0,10	0,07	0,06	0,04
0,53	0,46	0,45	0,47	0,42	0,37	0,32	0,30	0,27
0,47	0,38	0,31	0,30	0,24	0,23	0,22	0,21	0,19
0,35	0,32	0,41	0,52	0,47	0,39	0,34	0,34	0,28
0,03	0,15	0,13	0,18	0,15	0,17	0,12	0,03	0,01
0,89	0,70	0,58	0,58	0,54	0,47	0,40	0,35	0,31
0,72	0,68	0,72	0,70	0,61	0,53	0,51	0,51	0,52
−0,03	−0,07	0,01	0,10	0,03	−0,05	−0,08	−0,08	−0,06
0,15	0,09	0,09	0,06	0,00	0,00	0,01	0,00	−0,06
0,00	−0,01	−0,05	−0,10	−0,19	−0,26	−0,32	−0,37	−0,47
0,46	0,30	0,21	0,14	0,06	0,00	−0,03	−0,10	−0,18
1,23	0,95	0,78	0,65	0,57	0,51	0,44	0,34	0,23
1,18	1,26	1,21	1,13	1,01	0,93	0,84	0,76	0,65
0,28	0,11	0,12	0,06	0,03	0,04	0,07	0,07	0,02
0,10	−0,11	−0,16	−0,18	−0,21	−0,20	−0,21	−0,25	−0,29
0,06	0,02	0,04	0,02	−0,04	−0,04	−0,01	−0,01	−0,06
0,44	0,43	0,46	0,43	0,32	0,20	0,13	0,12	0,13
2,21	2,10	2,08	1,75	1,59	1,46	1,34	1,26	1,18
0,48	0,41	0,37	0,32	0,24	0,15	0,10	0,09	0,09
0,59	0,62	0,62	0,59	0,50	0,38	0,29	0,27	0,26
0,75	0,63	0,57	0,50	0,39	0,27	0,20	0,17	0,16
0,73	0,66	0,57	0,52	0,49	0,47	0,41	0,30	0,18
0,65	0,64	0,65	0,58	0,49	0,43	0,38	0,33	0,27
0,08	0,09	0,18	0,19	0,03	−0,10	−0,16	−0,16	−0,11
2,06	2,06	1,88	1,69	1,57	1,45	1,37	1,27	1,16
0,09	0,08	0,10	0,06	−0,09	−0,14	−0,17	−0,18	−0,19
−0,01	0,01	0,02	0,00	−0,09	−0,10	−0,10	−0,14	−0,22
0,10	0,09	0,04	0,08	0,02	0,03	0,03	0,02	0,00
0,33	0,31	0,31	0,29	0,16	0,11	0,08	0,07	0,03
0,49	0,34	0,28	0,16	0,02	−0,05	−0,11	−0,16	−0,23
−0,23	−0,18	−0,12	−0,17	−0,35	−0,43	−0,45	−0,46	−0,43
0,15	0,04	−0,02	−0,13	−0,26	−0,32	−0,37	−0,43	−0,46
0,97	0,93	0,79	0,73	0,70	0,67	0,64	0,56	0,56

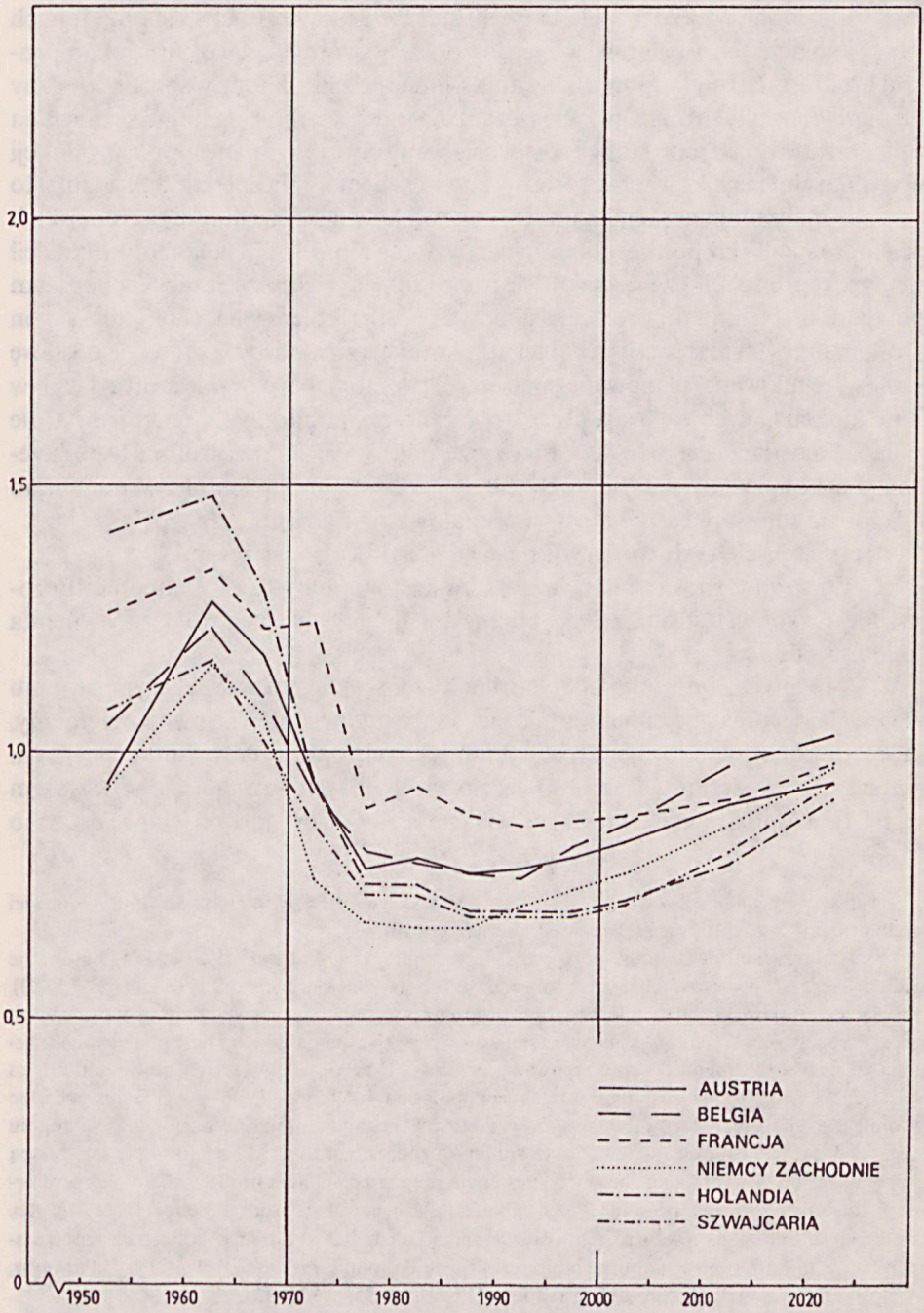
Rys. 5. Współczynnik reprodukcji netto ludności w krajach wschodniej Europy w latach 1950 - 2025

Rys. 6. Współczynnik reprodukcji netto ludności w krajach północnej Europy w latach 1950-2025

Rys. 7. Współczynnik reprodukcji netto ludności w krajach południowej Europy w latach 1950 - 2025

Rys. 8. Współczynnik reprodukcji netto ludności w krajach zachodniej Europy w latach 1950 - 2025

ną, że w obu typach cyklu „echo demograficzne" jest znacznie słabsze, niż należało się tego spodziewać oraz że w wielu krajach, które z racji uczestnictwa i poniesionych strat biologicznych w ostatniej wojnie, rozpoczęły swój cykl powojenną rekompensatą urodzeń, dalsze etapy tego falowania, wbrew oczekiwaniom, w sposób wyraźny się nie zaznaczyły. Można przypuszczać, że wpływ struktur demograficznych na zmienność procesu reprodukcji został osłabiony poprzez zmianę typu reprodukcji w wyniku zintensyfikowania procesów przejścia demograficznego[10]. Jak wynika to z załączonej dokumentacji analitycznej w wielu krajach zachodnioeuropejskich dzietność spadła już poniżej granicznego poziomu reprodukcji pokoleń, wykształcił się typ reprodukcji, wyrażający się reprodukcją zwężoną lub w najlepszym przypadku zbliżoną do prostej zastępowalności pokoleń. Charakteryzuje się on krótkim okresem rozrodczości kobiet w kohortach rzeczywistych, którego podstawę stanowi regulowane (planowane) macierzyństwo. Jest on niezwykle czuły na wpływ stale zmieniających się warunków społeczno-ekonomicznych, reagując na nie zmianą kalendarza urodzeń. Okresowe przesunięcia kalendarza urodzeń w poszczególnych kohortach rzeczywistych mogły – jak to już uprzednio wspominano – łagodzić lub wzmagać intensywność falowania demograficznego[11].

W kontekście tych rozważań nasuwają się dwa spostrzeżenia:

1° Większość społeczeństw, zwłaszcza krajów północnej i zachodniej Europy, nie wykorzystuje już swego potencjału demograficznego dla zapewnienia ciągłości pokoleń.

2° Na proces reprodukcji tych społeczeństw w coraz większym stopniu wpływają czynniki pozademograficzne. Wskazuje to na gwałtowne przemiany, które dokonują się w sferze świadomości tych społeczeństw pod wpływem przeobrażeń systemu wartości społecznych, mających swe oparcie w wysokim statusie materialnym jednostki[12]. Wiążą się z tym obserwowane ostatnio

---

[10] Na problem ten zwraca m. in. uwagę **M. Maksymowicz**, Przemiany struktury ludności według wieku, w: Teoria przejścia demograficznego, s. 266-287.

[11] Hipoteza autora znajduje potwierdzenie w studium H. Bubowej (**H. Bubowa**, Falowanie demograficzne, przyczyny, charakter, prognozy, Studia Demograficzne 1989, z. 1, s. 35-53), poświęconym zjawisku falowania częstości urodzeń żywych w wybranych krajach europejskich i pozaeuropejskich. W celu wyjaśnienia czynników wpływających na kształt falowania demograficznego posłużyła się metodą zaproponowaną przez R. Pressata (**R. Pressat**, Interprétation des variations à court terme du taux de natalité, Population 1969, nr 1, s. 46-56). Przeprowadzone według tego modelu oszacowania wykazały, że szybkość zanikania fali (echa) w dużym stopniu zależy od zastępowalności pokoleń oraz zmian kalendarza urodzeń. Z reguły wraz ze zmianą poziomu zastępowalności danej kohorty, następuje zmiana kalendarza urodzeń. Z kolei przesunięcia w kalendarzu urodzeń prowadzą do zacierania fluktuacji wahań urodzeń kohort rzeczywistych. Szczegółowe omówienie mechanizmu wpływu zmian kalendarza urodzeń w kohortach rzeczywistych na poziom urodzeń w kohortach hipotetycznych dokonuje J. Paradysz w pracy: **J. Paradysz**, Wielowymiarowa analiza reprodukcji ludności, Poznań 1985, s. 170-171.

[12] Por. m. in. **D. Eversley**, Welfare, w: Population Decline in Europe, Council of Europe, Londyn 1978, s. 115-144; **R. Lesthaeghe**, A Century of Demographic and Cultural Change in Western Europe. An Exploration of Underlying Dimensions, Population and Development Review 1983 nr 3, s. 411-435; **T. Weiss**, Ökonomische Bestimmungsgrössen der Fertilität in westlichen Industrieländern, Wiesbaden 1986, Materialen zur Bevölkerungswissenschaft, Sonderheft 5.

przemiany form życia rodzinnego, zmierzające wyraźnie w kierunku ich dezintegracji i zmiany rytmu ich rozwoju[13]. Są to symptomy kształtującej się nowej sekwencji zachowań demograficznych społeczeństw krajów znajdujących się w postindustrialnej fazie rozwoju społecznego.

Biorąc rozpatrywane nurty zdarzeń jako punkt odniesienia można, za van de Kaa, społeczeństwa krajów Europy podzielić na cztery grupy, według przypuszczalnej kolejności włączania się ich do drugiego przejścia demograficznego. Pierwszą grupę tworzą kraje o najbardziej zaawansowanych przemianach demograficznych, które w to przejście już wkroczyły (Dania, Szwecja, Finlandia, Norwegia, W. Brytania, Niemcy Zachodnie – RFN, Austria, Francja, Holandia, Szwajcaria i Włochy). W pewnym dystansie znajdują się kraje, w których urzeczywistnienie się przejścia do nowego stadium można uznać za prawdopodobne (Grecja, Malta, Portugalia, Hiszpania i Jugosławia). Dalszą grupę tworzą dość zróżnicowane kraje wschodnioeuropejskie i wreszcie ostatnią grupę: Irlandia, Islandia, Albania i Turcja. W odniesieniu do tych państw osiągnięcie wyższego stadium przejścia demograficznego – zdaniem van de Kaa – może się okazać mniej pewne w najbliższym horyzoncie czasu.

Dokonana przez holenderskiego demografa delimitacja krajów tego kontynentu według stopnia zaawansowania procesów przejścia demograficznego zdaje się znajdować potwierdzenie w poszukiwaniach innych ośrodków demograficznych, w tym również polskich[14]. Załączone zestawienie tabelaryczne (tabl. 4) ilustruje wyniki liniowego uszeregowania krajów za pomocą metody wielowymiarowej analizy porównawczej ze względu na różne kryteria. Abstrahując od tego, że podjęte studium ma charakter przekrojowy (statyczny), na uwagę zasługuje to, że uzyskane wyniki badań potwierdzają zasadniczy kierunek współczesnych przeobrażeń w układzie regionalnym procesów przejścia demograficznego w krajach europejskich: od krajów skandynawskich, poprzez

[13] Na uwagę zasługują wyniki badań przeprowadzonych w poszczególnych krajach w ramach Europejskiego Badania Płodności, kierowanego przez Instytut Demograficzny w Princeton, opublikowane w raporcie: The Decline of Fertility in Europe (red. **A. J. Coale, S. Watkins**), Princeton 1986, oraz m. in. następujące prace: **J. Schmid**, The Backgraund of Recent Fertility Trends in the Member States of the Council of Europe, Population Studies 1984, nr 15; **F. Hopflinger**, Changing Marriage Behaviour. Somme European Comparisons, Genus 1985, vol. 16, s. 41 - 64; **J. Trost**, Cohabitation and Marriage. Transitional Pattern, Different Lifestyle, or Just Another Legal Form? NIDI Workschop on Lifestyle, Contraception and Parenthood, Amsterdam 1986.

[14] Badania w tym kierunku zostały podjęte przez różne ośrodki naukowe w kraju. Jednakże wyniki tych dociekań, z uwagi na przyjęcie odmiennych koncepcji rozwoju demograficznego, na podstawie których dokonano analizy porównawczej krajów europejskich, opisują ten rozwój z różnych punktów widzenia. Dlatego są wzajemnie niespójne, nieporównywalne. Względy te zadecydowały, iż w opracowaniu ograniczono się wyłącznie do przytoczenia tego nurtu poszukiwań, w którym rozwój demograficzny określa się jako stopień zaawansowania danej populacji w transformacji demograficznej. Dotyczy to badań przeprowadzonych w ośrodku demograficznym w Krakowie: **J. Kurkiewicz, J. Pociecha, K. Zając**, Metody wielowymiarowej analizy porównawczej w badaniach rozwoju demograficznego, Monografie i Opracowania SGH, T. 336, Warszawa 1991; **J. Pociecha**, Wielowymiarowa analiza porównawcza rozwoju demograficznego krajów europejskich, Studia Demograficzne 1990, z. 4, s. 25 - 49.

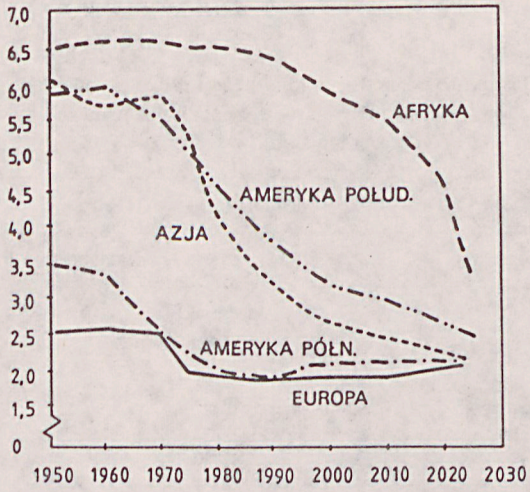
Tabela 4

Proces starzenia się ludności krajów Europy w latach 1950 - 2025
(mediana wieku)

Kraj	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2025
Europa	30,5	31,6	32,2	33,0	34,9	37,2	40,8
Wschodnia Europa	28,7	29,8	31,4	31,7	33,5	35,1	38,0
Bułgaria	27,3	30,4	33,2	34,2	35,6	36,4	38,0
Czechosłowacja	30,2	31,3	31,8	31,7	33,6	34,6	37,8
Niemiecka Republika Demokratyczna	37,3	36,0	34,3	35,5	35,3	37,9	39,8
Polska	25,8	26,5	28,2	29,5	34,2	34,5	38,1
Rumunia	26,1	28,4	30,9	30,7	32,2	32,7	35,6
Węgry	29,9	32,1	34,1	34,4	36,5	38,0	41,1
Północna Europa	33,7	34,7	33,3	34,2	35,8	37,7	41,5
Dania	31,8	33,0	32,5	34,3	37,1	39,6	46,4
Finlandia	27,7	28,2	29,6	32,8	36,1	39,0	42,9
Islandia	26,5	25,4	24,6	26,9	29,8	33,4	40,5
Irlandia	29,6	29,8	27,6	26,4	26,9	28,7	34,9
Norwegia	32,7	34,4	33,0	33,3	35,7	38,1	43,6
Szwecja	34,3	36,2	35,4	36,2	38,9	40,6	45,1
Wielka Brytania	34,6	35,4	33,7	34,6	35,9	37,7	41,1
Południowa Europa	27,4	29,4	31,0	31,8	33,8	36,0	40,0
Albania	20,6	19,7	18,8	20,7	23,3	25,4	31,6
Grecja	26,0	29,1	33,4	34,2	35,2	36,7	39,7
Hiszpania	27,7	29,6	30,2	30,3	32,1	34,2	38,8
Jugosławia	24,1	26,5	28,6	29,8	32,9	35,5	39,7
Malta	23,7	23,2	26,3	30,1	32,8	35,6	38,8
Portugalia	26,2	28,0	29,9	29,2	31,2	33,7	38,4
Włochy	29,0	31,3	32,7	34,1	36,6	38,5	43,0
Turcja[a]	20,1	20,3	19,1	20,2	22,5	25,0	30,8
Zachodnia Europa	33,9	33,5	33,1	34,2	36,4	39,3	43,7
Austria	35,8	35,4	33,9	34,7	35,8	38,5	43,0
Belgia	35,6	35,2	34,5	34,1	36,2	38,9	42,0
Francja	34,5	33,0	32,3	32,5	34,7	37,3	41,6
Holandia	28,0	28,7	28,6	31,3	34,8	38,7	46,2
Republika Federalna Niemiec	34,6	34,4	34,3	36,7	38,5	41,1	45,9
Szwajcaria	33,3	32,5	32,0	34,7	38,1	41,1	46,8
ZSRR[a]	24,7	26,9	29,4	29,4	31,5	33,7	35,5

[a] łącznie z azjatycką częścią.

Opracowano na podstawie: World Population Prospects, United Nations, Department of International Economic and Social Affairs, Population Studies nr 98, N. York 1986, s. 300 - 326. Dla lat 1985 - 2025 dane prognozy (wariant średni).

Rys. 9. Rozwój ludności w wybranych kontynentach świata w latach 1950-2025

zachodnią Europę, kraje basenu śródziemnomorskiego do wschodniej Europy. Wyniki tych dociekań potwierdzają również wysoki stopień heterogeniczności krajów tego kontynentu ze względu na stopień ich rozwoju demograficznego.

Nasuwa się pytanie, czy osiągnięcie tak wysokiego stadium przeobrażeń demograficznych przez społeczeństwa europejskie może się okazać w praktyce możliwe? Opierając się na średnim wariancie ostatniej prognozy ludnościowej ONZ, można się spodziewać, iż w stosunku do znacznej części społeczeństw nastąpi to już z początkiem wieku XXI. W świetle tej prognozy jawi się złowroga wizja upowszechnienia się syndromu niskiej płodności, która nie zapewni cigłości pokoleń. (tabl. 1, 3 i 4) Oznacza to, że w dającej się ogarnąć perspektywie czasu, rozwój ludności Europy może się charakteryzować gasnącym tempem reprodukcji. Oznacza to także, że dalszy rozwój ludności będzie się odbywać w warunkach osłabionego pulsu ludnościowego. W układzie regionalnym będą się utrzymywać i pogłębiać znaczne różnice w tempie wzrostu ludności pomiędzy poszczególnymi krajami tego kontynentu. Przewiduje się, że najniższą dynamiką wzrostu liczby ludności będą się charakteryzowały kraje zachodniej i północnej Europy. Niektóre z nich będą przeżywać regres, a więc bezwzględny ubytek ludności (Dania, Szwecja, W. Brytania, Finlandia, Austria, Niemcy, Holandia, Szwajcaria). Relatywnie niski wzrost populacji nastąpi w krajach południowej Europy, szczególnie we Włoszech, które będą przeżywać również regres swego rozwoju. Znacznie wyższą od średniej europejskiej dynamiką wzrostu ludności będą się charakteryzowały kraje Europy Wschodniej (z wyjątkiem Węgier) oraz kraje Wspólnoty Niepodległych Państw (b. ZSRR).

Europa będzie należała, u progu XXI w., do fenomenów wśród innych kontynentów świata, gdyż kontynent ten będzie zagrożony procesem depopulacji (ryc. 9). Gwałtowny wzrost liczby ludności Europy w XVIII i XIX w. wskutek

Tabela 5

Poziom rozwoju demograficznego krajów europejskich
w świetle wielowymiarowej analizy porównawczej
według stanu w 1985 r.

Ze względu na cechy					
demograficzne[a]			demograficzno-społeczne[b]		
pozycja względem wzorca rozwoju demograficznego	kraj	kryterium odległości od wzorca	pozycja względem wzorca rozwoju demograficznego	kraj	kryterium średniej pozycji
1	Szwecja	1,321	1	Szwecja	1,2
2	Dania	1,837	2	Szwajcaria	2,0
3	Niemcy Zachodnie (RFN)	2,206	3	Norwegia	3,6
4	Norwegia	2,342	4	Holandia	4,8
5	Holandia	2,829	5	Niemcy Zachodnie (RFN)	5,0
6	Szwajcaria	2,922	6	Dania	6,6
7	Finlandia	3,074	7	Hiszpania	8,0
8	Wielka Brytania	3,295	8	Włochy	8,2
9	Włochy	3,443	9	Irlandia	9,0
10	Belgia	3,563	10	Finlandia	9,4
11	Luxemburg	3,625	11	Wielka Brytania	11,2
12	Austria	3,688	12	Austria	11,4
13	Niemcy Wschodnie (NRD)	3,696	13	Luxemburg	12,0
14	Francja	3,970	14	Belgia	13,2
15	Islandia	4,003	15	Grecja	15,2
16	Hiszpania	4,692	16	Francja	15,6
17	Grecja	4,758	17	Niemcy Wschodnie (NRD)	16,6
18	Bułgaria	5,211	18	Irlandia	18,8
19	Czechosłowacja	5,287	19	Portugalia	19,0
20	Węgry	6,197	20	Bułgaria	20,0
21	Portugalia	6,231	21	Czechosłowacja	21,0
22	Polska	6,750	22	Polska	22,0
23	Jugosławia	6,804	23	Węgry	22,4
24	Irlandia	6,937	24	Jugosławia	23,8
25	Rumunia	7,066	25	Rumunia	24,8
26	Albania	11,237	26	Albania	26,0

Źródło: **J. Kurkiewicz, J. Pociecha, K. Zając**, Metody wielowymiarowej analizy porównawczej w badaniach rozwoju demograficznego, Monografie i Opracowania, Instytut Statystyki i Demografii SGH, Warszawa 1991, s. 99, tab. 4.3 i s. 103, tab. 4.6.

[a] Jako zmienne diagnostyczne przyjęto cechy reprezentujące rozrodczość (współczynnik urodzeń brutto, współczynnik płodności ogólnej, *child woman ratio*, średni wiek matki w chwili urodzenia dziecka) oraz umieralność (współczynnik zgonów brutto, współczynik zgonów niemowląt, przeciętne dalsze trwanie życia chłopców, przeciętne dalsze trwanie życia dziewcząt).

[b] Zmienne diagnostyczne obejmują, obok cech demograficznych odnoszących się do rozrodczości i umieralności, również cechy, które ściśle są powiązane z procesami transformacji demograficznej: aktywność zawodową kobiet, poziom wykształcenia społeczeństwa (liczba studentów na 100 tys. ludności) oraz stopień urbanizacji (odsetek ludności miejskiej).

eksplozji demograficznej sprawił przemieszczenie jego części poza granice tego kontynentu. Dzięki sprzyjającym okolicznościom historycznym, wielka i nie mająca precedensu fala emigracji z Europy zasiliła prawie wszystkie kontynenty świata[15]. Po upływie stulecia sytuacja ulega odwróceniu. Z kontynentu ekspansywnego przekształca się w kontynent impasywny. Na przełomie XX i XXI w. wzrost liczby ludności – wskutek wkroczenia wszystkich kontynentów w końcowe fazy przejścia demograficznego – ulegnie osłabieniu, lecz Europa będzie się legitymować najniższym rocznym tempem wzrostu liczby ludności (0,04%) wśród wszystkich kontynentów świata (świat 0,96%). Udział ludności tego kontynentu w ogólnej liczbie ludności świata, który w 1950 r. wynosił 15,6%, gwałtownie spadnie i osiągnie w latach 2020-2025 zaledwie 6,4%[16].

Jeśli ta wizja demograficznego rozwoju Europy się urzeczywistni, to konsekwencje są oczywiste dla każdego odpowiedzialnego demografa i polityka społecznego. W tym kontekście wypada zwrócić uwagę na jeden ważny aspekt tego problemu. Przyszłe procesy mogą spowodować trwałe przeobrażenia w strukturze demograficznej, a zwłaszcza w strukturze wieku społeczeństw europejskich i przyspieszyć istniejący już proces starzenia. W świetle prognoz ONZ mediana wieku wzrośnie z początkiem przyszłego stulecia przeciętnie o 10 lat i osiągnie w wielu krajach poziom powyżej 45 lat (tab. 5). Przesunięcia w młodszych grupach wieku na korzyść wieku starszego spowodują wzrost zapotrzebowania na siłę roboczą. Jednocześnie, nieomal dwukrotny wzrost ludności w wieku poprodukcyjnym wywoła wiele nowych problemów natury ekonomicznej, socjalnej i politycznej. Spowoduje on bowiem poważny wzrost obciążenia ludności produkcyjnej ludnością w wieku poprodukcyjnym z wszystkimi wynikającymi stąd konsekwencjami. Europa, w odróżnieniu od innych kontynentów, będzie miała malejący przyrost ludności w wieku produkcyjnym. Spowoduje to zmiany na lokalnych rynkach pracy i wyzwoli nowe fale migracji.

3. PERSPEKTYWY ROZWOJU PROCESÓW LUDNOŚCIOWYCH WSCHODNIEJ EUROPY

Przedstawiona wizja przyszłego rozwoju demograficznego Europy nasuwa pewne refleksje. Wątpliwości budzą przewidywane tendencje rozwojowe, w kontekście dokonujących się zmian we współczesnej Europie. Mimo sugestywności opracowanej przez ekspertów ONZ prognozy ludnościowej, należy się odnieść do jej przewidywań z rezerwą. Każda prognoza jest z punktu widzenia statystycznego wyłącznie tylko hipotezą, która może się urzeczywistnić przy spełnieniu przyjętych założeń. Z uwagi na to, że została ona przygotowana przy

[15] Por. **J. M. Poursin**, Ludność świata, Warszawa 1976, s. 22-26; **L. Kosiński**, Obraz demograficzny Europy, Warszawa 1966, s. 22-26, 74-94.

[16] World Population Porspects, s. 21, tabl. 4.

założeniu stabilności warunków politycznych i społecznych, panujących w Europie w połowie lat osiemdziesiątych, można przypuszczać, iż w odniesieniu do wielu krajów szanse jej urzeczywistnienia mogą się okazać z różnych względów dyskusyjne.

Niepokój budzi niespotykane dotychczas w historii ludności zjawisko tak głębokiego procesu starzenia się społeczeństw europejskich. Łączy się ono nierozerwalnie z postępującym spadkiem płodności. Podstawowa trudność wyraża się w tym, że procesu tego nie da się odwrócić krótkotrwałym, umiarkowanym wzrostem płodności. Istotne zmiany może tu wywołać jedynie długotrwała, pronatalistyczna polityka ludnościowa.

W krajach północnej i zachodniej Europy, w których spadek płodności osiągnął poziom nie gwarantujący prostej zastępowalności pokoleń, występowanie zjawiska depopulacji jest nieuniknione. Proces ten sam w sobie, w krótkim okresie nie jest jednak groźny. Nie jest natomiast pożądane, by przekształcił się on w długotrwałą tendencję.

Wśród krajów o mniej zaawansowanym spadku procesu reprodukcji ludności największe zainteresowanie budzą kraje wschodniej Europy, z tego względu, iż znajdują się one aktualnie w fazie intensywnych zmian społeczno-politycznych, które mogą zmienić diametralnie dotychczasowe zachowania demograficzne tych społeczeństw.

Określenie kierunków przyszłego zachowania demograficznego jest zagadnieniem trudnym, z uwagi na złożoność związanych z tym problemów. Pozornie słabo zróżnicowana sytuacja demograficzna tych krajów w rzeczywistości jest bardzo zindywidualizowana[17]. Tkwi ona w warunkach kulturowych, społeczno-ekonomicznych, w tradycji i przeszłości historycznej poszczególnych narodów. Można się spodziewać, iż w warunkach wolności i demokracji indywidualności narodowe uzewnętrzniają się bardziej. Stąd też jest wielce prawdopodobne, że rozwój demograficzny tych krajów będzie ulegać większej niż dotychczas dyferencjacji.

Jako punkt wyjścia naszych rozważań można przyjąć tezę, iż rozwój reprodukcji demograficznej w tych krajach będzie uzależniony w przyszłości w większym stopniu niż dotychczas od czynników pozademograficznych, wiążących się ze zmienną sytuacją społeczno-ekonomiczną danego kraju.

Zgodnie z tą tezą można uznać za prawdopodobne, że w najbliższej perspektywie rozwój podstawowych procesów ludnościowych – z uwagi na występowanie w tych krajach wielostronnego kryzysu wywołującego w społeczeństwie odczucie braku stabilizacji warunków bytu – będzie się rozwijał siłą swej inercji, z lekką tendencją do spadku płodności i zachowaniu dotychczasowego wysokiego poziomu umieralności.

---

[17] Szerzej problem ten poruszają: **A. Monnier, J. Rychtarikova**, Comment l'Europe s'est divisée entre l'Est et l'Ouest, Population 1991 nr 6, s. 1617 - 1650; **A. Monnier**, L'Europe de l'Est différente et diverse, Population 1991, nr 3, s. 441 - 462; **K. Wasilewska-Trenkner**, Problemy rozwoju demograficznego Europy w świetle obrad Konferencji Ludnościowej w Budapeszcie, Studia Demograficzne 1987, z. 4, s. 79 - 82.

W długim okresie natomiast, określenie przyszłych trendów rozwoju demograficznego jest bardziej złożone. Wystąpić tu może wiele okoliczności warunkujących ten proces. Uwagę naszą skupimy na najważniejszych z nich. Czynnikiem, który w istotny sposób zdominuje nie tylko procesy demograficzne, okaże się prawdopodobnie horyzont czasu, w jakim dany kraj dokona przezwyciężenia niezwykle rozległego kryzysu społeczno-gospodarczego, w którym kraje tej części Europy znalazły się wbrew swej woli. Okres przejścia bowiem od gospodarki post-komunistycznej do wolnorynkowej wiąże się z destabilizacją dotychczasowego rytmu życia społecznego, burzy on utrwalone instytucje zabezpieczenia socjalnego, wprowadza element niepewności w zakresie warunków bytu rodzin. Przebudowa infrastruktury socjalnej może zatem prowadzić do różnego rodzaju dewiacji i zachowań społecznych (które mogą przyjąć w krańcowych przypadkach postać patologii społecznej), które mogą oddziaływać niekorzystnie na kształtowanie się procesów demograficznych w danym społeczeństwie.

Przebudowa gospodark w tych krajach powoduje powstanie dotychczas nieznanej instytucji, jaką jest rynek pracy. W okresie rekonstrukcji gospodarczej akumulować on będzie potencjał niezatrudnionych absolwentów szkół średnich i wyższych, likwidowanych zakładów pracy oraz nade wszystko nie ujawniony dotychczas potencjał „ukrytego bezrobocia", czyli nieracjonalnego zatrudnienia. Należy przyjąć, iż podaż siły roboczej będzie przez długi okres przewyższać realne możliwości zatrudnienia. Stanowić ona będzie potencjalne źródło okresowej i trwałej emigracji z wszystkich krajów tego obszaru. Zjawisko to wysunie się na pierwszy plan wśród problemów demograficznych i ekonomicznych współczesnej Europy. Ma ono związek z uprzednio podnoszonymi niekorzystnymi przekształceniami w strukturze wieku ludności społeczeństw europejskich. Zróżnicowany stopień procesów przejścia demograficznego powoduje zróżnicowanie procesu starzenia ludności, w tym także starzenia się zasobów pracy. Ostatnia prognoza (tabl. 6) wskazuje, że proces starzenia się zasobów pracy będzie się nasilał w miarę upływu czasu. Dotyczy to zwłaszcza Europy Zachodniej, w której w latach 1991 - 2010 nastąpi ubytek ludności w wieku produkcyjnym o ponad 2,2 mln osób. Dotknie on zwłaszcza kraje zrzeszone w Europejskiej Wspólnocie Gospodarczej oraz w pewnym stopniu grupę krajów Europejskiego Stowarzyszenia Wolnego Handlu. W Europie Wschodniej natomiast wystąpi w analizowanym okresie znaczący przyrost tej grupy ludności, szacowany na ponad 5,5 mln osób. Znamienne jest, że większość tego przyrostu przypada na Kraje Stowarzyszone z EWG: Polskę, Czechosłowację i Węgry, który wyniesie prawie 4,4 mln osób, co stanowi 67% europejskiego przyrostu ludności w wieku produkcyjnym. Polska wyróżni się największym, jak na warunki europejskie, przyrostem, który przewiduje się w granicach ponad 3,5 mln osób. Bardzo dynamicznie zapowiada się również przyrost w wieku produkcyjnym w krajach byłego Związku Radzieckiego, który

Tabela 6

Przewidywane zmiany w stanie ludności w wieku produkcyjnym* w Europie w układzie regionalnym w latach 1990-2010 w tysiącach osób

Lata	Europa				
	ogółem	Zachodnia	Południowa	Północna	Wschodnia[a]
	ludność w wieku produkcyjnym				
1990	320017	112700	93320	53048	60966
1955	320677	112427	94728	53631	62890
2000	325609	111843	94953	54233	64490
2005	326990	111355	94750	54985	65997
2010	326492	110471	94542	54967	66513
	przyrost w okresach pięcioletnich				
1991-1995	3660	−273	1408	583	1924
1996-2000	1932	−1073	225	602	1600
2001-2005	1381	−488	203	752	1507
2006-2010	−498	−884	208	−18	516
1991-2010	6475	−2229	1222	1919	5547
	Europa ogółem	Europejska Wspólnota Gospodarcza[b]	Europejskie Stowarzyszenie Wolnego Handlu[c]	kraje stowarzyszone z EWG[d]	pozostałe kraje europejskie
	ludność w wieku produkcyjnym				
1990	320017	220613	20512	40405	38487
1995	323677	221577	20690	41900	39510
2000	325609	221306	20812	43361	40130
2005	326990	220753	20849	44438	40950
2010	326492	219555	20583	44774	41580
	przyrost w okresach pięcioletnich				
1991-1995	3660	964	172	1495	1023
1996-2000	1932	−271	122	1461	620
2001-2005	1381	−551	37	1077	820
2006-2010	−438	−1198	−266	336	630
1991-2010	6475	−1058	71	4369	3093

Źródło: The Sex and Age Distribution of Population. The 1990 Revision of the United Nations Global Population Estimates and Projections, Department of International Economic and Social Affairs, UN Population Studies No 122, New York 1991.

* Dotyczy ludności w wieku 15-60/65 lat.

[a] Z wyłączeniem krajów b. ZSRR.

[b] Obejmuje: Francję, W. Brytanię, Niemcy, Hiszpanię, Portugalię, Włochy, Grecję, Belgię, Holandię, Luxemburg, Danię, Irlandię.

[c] Obejmuje: Austrię, Szwajcarię, Norwegię, Szwecję, Finlandię, Islandię.

[d] Obejmuje: Polskę, Czechosłowację, Węgry.

wyniesie aż 29,4 mln osób[18]. Jeśli więc procesy recesyjne, wiążące się z rekonstrukcją gospodarek krajów tej części Europy, nie zostaną zahamowane dostatecznie wcześnie, zagospodarowanie przyrostu zasobów siły roboczej okaże się obiektywnie niemożliwe. Powiększy on istniejące dysproporcje między podażą a popytem na siłę roboczą na lokalnych rynkach pracy.

Następnym czynnikiem, który w sposób długotrwały będzie stymulować podstawowe procesy demograficzne tych społeczeństw, jest system wartości społecznych, jaki wykształci się w przyszłości[19]. Jest to złożona sfera zagadnień o charakterze aksjologicznym, której w przyszłej konstelacji nie sposób przewidzieć. Niezwykle ważne z punktu widzenia celu naszych dociekań jest: jaki system wartości społecznych ukształtuje się w poszczególnych krajach wschodniej Europy i będzie się rozwijał w przyszłości oraz jakie miejsce w hierarchii systemu tych wartości zajmie małżeństwo i rodzina. Należy zdać sobie sprawę z tego, że moralno-etyczna struktura tych wartości, oparta na ukształtowanym przez wieki etosie religii chrześcijańskich i tradycji kultur narodowych w krajach tego obszaru, w wyniku długotrwałej indoktrynacji totalitarnego systemu politycznego została znacznie osłabiona, a w niektórych krajach całkowicie zniszczona. Czy odbudowa tradycyjnych systemów wartości w warunkach daleko idącego zatomizowania tych społeczeństw, wskutek ukształtowania się wieloświatopoglądowych postaw będzie możliwa, okaże najbliższa przyszłość. Wiele krajów, szczególnie wielonarodowych, przez długi okres będzie nękana przez konflikty etniczne i postawy emancypacji budzącego się nacjonalizmu, które utrudnią, a w każdym przypadku opóźnią tworzenie się zwartego systemu wartości w obrębie danego społeczeństwa.

Jest znamienne, iż, w tej części Europy, tradycyjny system wartości społecznych przez długie lata po II wojnie światowej był czynnikiem stymulującym zachowania demograficzne, które wyróżniały ten region od pozostałych regionów Europy[20]. Depozytorem tych wartości była rodzina, która mimo oficjalnej ideologii ówczesnego państwa wykazała w zakresie postaw i zachowań prokreacyjnych dużą autonomię i odporność na oddziaływanie czynników zewnęt-

[18] The sex and age distributions of population.

[19] Według Williama Goode'a na przeobrażenia procesów przejścia demograficznego, obok industrializacji i urbanizacji, coraz większy wpływ wywierają zmiany ideologiczne oraz związane z nimi zmiany systemu wartości społecznych. Por. **W. Goode**, World Revolution and Family Patterns, N. York – London 1963, s. 1-25. Znajduje to potwierdzenie w obserwacjach innych badaczy: **F. X. Kaufmann**, Makrosoziologische Überlegungen zu den Folgen eines Bevöokerungsrückgangs in industrielen Gesellschaften, w: Bevölkerungsbewegung zwischen Quantität und Qualität. Beiträge zum Problem eines Bevölkerungspolitik in industrielen Gesselschaften, (red. **F. X. Kaufmann**), Stuttgart 1975, s. 45-71; **M. Wingen**, Kinder in der Industriegesellschaft – wozu? Analysen, Perspektiven, Kurskorekturen, Zürich, Osnabrück 1982.

[20] Por. m. in. **S. Wierzchosławski**, Przemiany rodziny polskiej w aspekcie demograficznym, w: Stan i przeobrażenia współczesnych rodzin polskich (red. **Z. Tyszka**), Poznań 1991, s. 35-61; **J. Paradysz**, Kształt rodziny polskiej na tle wybranych krajów europejskich i wypływające z tego skutki dla polityki społecznej, Z Pomocą Rodzinie, 1988, z. 3, s. 64-74; **L. Tabah**, Raport o związkach między płodnością i warunkami społecznymi i ekonomicznymi rodziny w Europie, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 1975.

rznych. Dzięki temu małżeństwo w większości krajów tego obszaru jest podstawową formą życia rodzinnego. Znajduje to wyraz w wysokim odsetku zawieranych pierwszych małżeństw[21] (w Polsce wskaźniki zawieranych pierwszych małżeństw należą do najwyższych w Europie, zaledwie kilka procent, 8-12%, kobiet pozostaje w stanie bezżennym, sąsiadujące kraje wykazują w tym zakresie niewielkie różnice) oraz niespotykanym zjawisku w innych regionach tego kontynentu, że prawie wszystkie urodzenia mają miejsce w małżeństwie (w Polsce, Czechosłowacji i Węgrzech odsetek urodzeń pozamałżeńskich utrzymuje się w granicach 5%)[22]. Ponadto w krajach tych nie wystąpił proces konwergencji form rodzinnych. Stąd J. P. Sardon stwierdza „koabitacja wydaje się zatem daleka w tych krajach od bycia alternatywą wobec małżeństwa – jak to jest w wielu krajach zachodnich – być może z wyjątkiem NRD"[23].

O słabnącym oddziaływaniu systemu wartości tradycyjnych świadczy zjawisko powolnie postępującej dezintegracji małżeństw przez rozwody. Na czoło wysuwają się kraje b. Związku Radzieckiego[24], szczególnie kraje bałtyckie i kraje słowiańskie (Białoruś, Rosja, Ukraina), najniższą częstość rozwodów obserwuje się natomiast w Armenii, Gruzji i republikach islamskich[25]. Wśród krajów środkowoeuropejskich uwagę zwracają Węgry, Niemcy Wschodnie i Czechosłowacja, w których liczba rozbitych małżeństw utrzymuje się w granicach nieco powyżej 30%. Stosunkowo najniższą częstością rozwodów legitymuje się Polska i Bułgaria (11-13%), lecz i tu obserwuje się lekką tendencję do wzrostu[26]. Dalszym symptomem osłabienia systemu wartości jest relatywnie wysoka stopa aborcji, która w połowie lat pięćdziesiątych została we wszystkich krajach Europy wschodniej zalegalizowana, a której częstotliwość jest wyższa niż ta, którą obserwuje się w krajach zachodniej Europy[27]. W wielu krajach tego

[21] Sytuację panującą w tym zakresie w krajach środkowowschodniej Europy można określić „złotym wiekiem małżeństwa". Analogiczna sytuacja utrzymywała się w krajach północnej i zachodniej Europy do połowy lat sześćdziesiątych, po których wystąpiła długookresowa tendencja spadkowa, obejmując swym zakresem również społeczeństwa południowej Europy. W chwili obecnej liczba mężczyzn i kobiet pozostających w związku małżeńskim oscyluje w granicach 50-60%. Por. Population Decline in Europe, s. 232 i n. Szerzej zagadnienie to omawia: **J. P. Sardon**, Mariage et divorce en Europe de l'Est, Population, 1991, nr 3, s. 547-598.

[22] Por. **P. Festy**, La fécondité en Europe de l'Est depuis 1950, Population 1991, nr 3, s. 479-510. Dla informacji należy zaznaczyć, iż analogiczne proporcje urodzeń pozamałżeńskich kształtują się w Danii i Szwecji znacznie powyżej 40%. W tym kierunku zmierzają inne kraje zachodnioeuropejskie, Population Decline in Europe, s. 234-241.

[23] Por. **J. P. Sardon**, op. cit. s. 597.

[24] Por. **A. Višnievskij**, Revolution démographique et fécondité en URSS du XIX siécle à la période contemporaine, Population 1988, nr 4-5, s. 799-814.

[25] Nasielienije SSSR 1989, Statisticzeskij Sławarik, Moskwa 1990.

[26] **E. Rosset**, Rozwody, Warszawa 1986, s. 179-182.

[27] Por. m. in. **H. Schubnell**, Law Affecting Contraception, Abortion and Sterilisation, w: Law and Fertility in Europe. A. Study of Legislation Directly or indirectly Affecting Fertility in Europe, IUSSP, Dolhain, Liege, 1976, vol. 1, s. 31-65; **W. Lutz**, Birth Control and the Concentration of Fertility: A. Study of Elven Europen Countries, European Population Conference, Jyräskylä 1987; Departament of Economice and Social Affaire, Fertility and family planning in Europe Around 1970. A comperative Study of twelve national Surveys, United Nations, New York 1976, s. 97-147.

regionu traktowana jest jako podstawowa metoda regulacji urodzeń, co można uznać jako objaw patologii społecznej.

Dzietność rodzin społeczeństw wschodnioeuropejskich, mimo występujących różnic, utrzymuje się na wyższym poziomie niż w krajach północno- i zachodnioeuropejskich (tabl. 1), wykazuje już jednak pierwsze symptomy tego samego procesu denatalizacji, lecz w znacznie łagodniejszej formie[28].

Z uwagi na obserwowaną ostatnio większą lub mniejszą fascynację społeczeństw wschodniej Europy dobrobytem osiągniętym przez społeczeństwa zachodnioeuropejskie można się spodziewać ewolucji w dotychczasowym systemie wartości społecznych w krajach tego obszaru. Fascynacja dobrobytem może się łatwo przerodzić w akceptację wartości materialnego stylu życia społeczeństw zachodnioeuropejskich, a więc również i obyczajowości, przyczyniając się do osłabienia wartości narodowochrześcijańskich społeczeństw tego regionu. Doprowadziłoby to nieuchronnie do zmiany postaw i zachowań demograficznych, a więc do akseleracji procesu przejścia demograficznego. Takiej możliwości nie można wykluczyć. Ewolucja ku systemowi wartości „materialnych", czyli tzw. cywilizacji konsumpcyjnej, może się okazać dla zubożałych społeczeństw tej części kontynentu europejskiego bardzo atrakcyjna. Spowodować ona może w większości tych krajów spadek dzietności w rodzinie i przyczynić się do dywersyfikacji form życia rodzinnego, co nieuchronnie prowadziłoby do zawężonej reprodukcji ludności. Jest bardzo prawdopodobne, że przebieg tej tendencji może się okazać nad wyraz gwałtowny. Sytuacja demograficzna w tych krajach uległaby wówczas radykalnemu pogorszeniu, stając się bardziej krytyczna niż w krajach północnej i zachodniej Europy. Za podtrzymaniem tej hipotezy przemawia nie tylko trudna sytuacja gospodarcza, ale nade wszystko wprost katastrofalna sytuacja ekologiczna, która obok niedostatecznie rozwiniętej opieki zdrowotnej jest zasadniczym czynnikiem sprawczym, iż poziom umieralności ludności na tym obszarze jest daleko większy, niż w krajach północnej i zachodniej Europy[29]. Bardzo znamienna bowiem jest utrzymująca się w ostatnim okresie wysoka stopa zgonów ludności w ogóle, a umieralności niemowląt i nadumieralności mężczyzn w szczególności[30]. Umieralność bowiem jest obok urodzeń żywych drugim podstawowym komponentem procesu reprodukcji ludności. Jego wysoki poziom w tej części Europy, który jest identyczny z dotychczasowym podziałem politycznym tego kontynentu, budzi uzasadnione zaniepokojenie.

Wspólnota Niepodległych Państw może w przyszłości wywrzec poważny wpływ na przebieg procesów demograficznych nie tylko w Europie Wschodniej.

---

[28] Por. **P. Festy**, op. cit.,

[29] Por. **F. Meslé**, La mortalité dans les pays de l'Europe de l'Est, Population 1991, nr 3, s. 599 - 650.

[30] Por. **M. Okólski**, Umieralność mężczyzn w Europie Wschodniej i w Europie Zachodniej, Studia Demograficzne 1987, nr 3, s. 3 - 28; **M. Kędelski**, Trendy oraz wahania umieralności niemowląt i trwania życia ludności według płci w krajach Europy Wschodniej (1956 - 1985). Studia Demograficzne 1989, nr 1, s. 3 - 34.

Sytuacja demograficzna tych krajów jest bardzo złożona. Tworzy on wielki, zróżnicowany agregat ludnościowy, łączący wiele narodów. O ile kraje europejskie tej wspólnoty, charakteryzują się procesem reprodukcji zawężonej, zbliżonej do krajów zachodniej Europy, o tyle kraje azjatyckie legitymują się ustabilizowanym, wysokim poziomem reprodukcji rozszerzonej[31]. Dzięki tym właśnie republikom Związek Radziecki charakteryzował się w ciągu bieżącego wieku wysoką dynamiką rozwoju ludnościowego. Jeśli dynamika ta utrzyma się na dotychczasowym poziomie, to w połowie wieku XXI ludność tego obszaru może osiągnąć liczbę ludności zbliżoną do liczby wszystkich pozostałych krajów europejskich[32].

Niezależnie od tego, który z omawianych scenariuszy rozwoju demograficznego krajów wschodniej Europy okaże się bardziej realny, rozpatrzenia wymaga – na kanwie naszych dotychczasowych refleksji – zagadnienie: jakie będą prawdopodobne kierunki oddziaływania przyszłego rozwoju demograficznego tej części Europy – na przypuszczalny rozwój stosunków ludnościowych w północnej i zachodniej Europie . Możliwych jest wiele wariantów rozwoju, jednakże rozważania nasze sprowadzimy do dwóch alternatywnych scenariuszy, które w sposób dostatecznie wyczerpujący ilustrują przyszłe perspektywy w tym zakresie.

Scenariusz I. W przypadku przezwyciężenia przez kraje wschodniej Europy barier aktualnego kryzysu społeczno-ekonomicznego oraz upowszechnienia się w nich obcji systemu wartości społecznych, opartych na systemie wartości tradycyjnych, narodowych i chrześcijańskich, dowartościowujących etos rodziny – można się spodziewać utrzymania długofalowej tendencji typu reprodukcji zapewniającej – co najmniej – ciągłość zastępowalności pokoleń i względną trwałość form życia rodzinnego. Wówczas rozwój demograficzny krajów wschodniej Europy stanowiłby „biologiczne zaplecze" dla rozwoju demograficznego i ekonomicznego krajów zachodniej i północnej Europy. Potencjalne migracje ludnościowe byłyby jednokierunkowe. Stanowiłyby one funkcję sytuacji demograficznej krajów środkowowschodniej Europy. Jednocześnie kraje tego obszaru stanowiłyby „strefę buforową" dla przyszłych fal wielkiej migracji z krajów Wspólnoty Niepodległych Państw, zwłaszcza krajów azjatyckich.

Scenariusz II. Jeśli przezwyciężenie aktualnej sytuacji kryzysowej i wypracowanie systemu wartości społecznych, sprzyjającego pronatalistycznym zachowaniem demograficznym, okazałoby się niemożliwe do zrealizowania, to należałoby się liczyć z szybko pogarszającą się sytuacją rozwoju demograficznego krajów tego obszaru Europy. Kraje te, w krótkim okresie przestałyby

[31] Podjęte z końcem lat siedemdziesiątych wysiłki wprowadzenia regionalnie zróżnicowanej polityki ludnościowej, w celu stopniowego odwrócenia występujących terytorialnie dysproporcji procesu reprodukcji ludności ZSRR okazały się spóźnione i mało skuteczne, nie przynosząc spodziewanych rezultatów. Por. **A. Viśnievskij**, Revolution.

[32] World Population Prospects, s. 17.

pełnić funkcję „biologicznego zaplecza" wobec swych północnych i zachodnich sąsiadów. Wyzwolone zostałyby natomiast silne, jakkolwiek krótkotrwałe, ruchy migracji z tych krajów – o podłożu ekonomicznym. Jest wielce prawdopodobne, iż główną rolę „zaplecza biologicznego", przejęłyby kraje azjatyckie Wspólnoty Niepodległych Państw. Wywierałyby one, obok islamskich krajów Bliskiego Wschodu rozmieszczonych w rejonie Morza Śródziemnego, silny nacisk migracyjny na kraje wysoko rozwinięte zachodniej Europy.

Możliwe są wersje scenariuszy pośrednich między wymienionymi, alternatywnymi wizjami przyszłego rozwoju ludnościowego tego kontynentu. Prawdopodobne mogą się okazać różne formy dywersyfikacji w odniesieniu do poszczególnych krajów czy też grup krajów, znajdujących się w podobnym stadium zaawansowania w procesie przejścia demograficznego (np. Węgry, Czechosłowacja).

W świetle tych rozważań można sformułować tezę, iż o obliczu demograficznym przyszłej Europy będą decydować w daleko większym, niż dotychczas, zakresie ruchy migracyjne. W odniesieniu do niektórych krajów będą one miały udział w przyspieszeniu, w innych opóźnieniu ich własnych procesów demograficznych. Można przyjąć bez obawy popełnienie większego błędu, iż migracje o charakterze politycznym będą powoli wygasać i nie będą odgrywać na przełomie bieżącego stulecia większej roli. Na plan pierwszy wysuną się natomiast migracje o podłożu ekonomicznym, które na przyszłych procesach demograficznych wywrą swe piętno. Otwarty jest chwilowo problem kierunków ich przyszłej realizacji. Czy główny ich wektor skierowany będzie na kraje zachodnioeuropejskie, kontynent amerykański, czy też inne kontynenty świata, zadecyduje konstelacja przeobrażeń społeczno-ekonomicznych nie tylko w krajach europejskich. W tym kontekście należy zwrócić uwagę na tę formę migracji, która dotychczas przyjmowała postać embrionalną, a która może się rozwinąć w sposób masowy. Jest to perspektywa intensywnego ruchu turystycznego w Europie, którego źródłem będą kraje środkowowschodniej Europy i b. Związku Radzieckiego. Kraje te pozostawały przez długi okres w izolacji kulturowej i cywilizacyjnej. Może to wyzwolić na niespotykaną dotychczas skalę pulsujące fale ruchu turystycznego. Ruch turystyczny może się jednak przyczynić do okresowo występującej migracji o podłożu ekonomicznym.

4. UWAGI KOŃCOWE

Obserwowane przeobrażenia procesów ludnościowych dokonujące się w Europie pod koniec bieżącego stulecia prowadzą do głębszej refleksji, wymagającej szerszego spojrzenia na omawiany problem.

Teoria przejścia demograficznego, za pomocą której współcześni demografowie usiłują wyjaśnić bezprecedensowe zmiany wzorca reprodukcji ludności, stanowiła przez długi okres przedmiot licznych sporów, podlegając wielu

znaczącym modyfikacjom i rozwinięciu, w tym również ze strony polskich demografów. Dotyczy to zwłaszcza próby objaśnienia mechanizmów przejścia demograficznego oraz zbudowania na jego kanwie koncepcji teorii zachowań demograficznych[33].

Mechanizm procesów przejścia demograficznego oparty jest na paradygmacie występowania swoistej homeostazy, czyli uniwersalnej tendencji do osiągnięcia równowagi globalnej, która znajduje swój wyraz w równowadze ekologiczno-społeczno-demograficznej[34]. W długim bowiem horyzoncie czasu (w perspektywie ponadgeneracyjnej) procesy ludnościowe dostosowują się do otoczenia, czyli przyrodniczych i społecznych warunków egzystencji człowieka. Równowaga między liczbą ludności i stanem środowiska przyrodniczego oraz społecznego wiąże się z nieuchronnością dostosowania liczby urodzeń do liczby zgonów (lub odwrotnie).

W kontekście tego paradygmatu spójrzmy na dokonujące się przeobrażenia procesów ludnościowych na kontynencie europejskim. W wysoko rozwiniętych społeczeństwach, wskutek spadku rozrodczości, nastąpiło zatracenie równowagi między częstością urodzeń i zgonów, które w miarę upływu czasu, pogłębia się, obejmując swym zakresem coraz liczniejsze kraje tego kontynentu. Zjawisko to jest z pewnością fenomenem, budzącym wśród demografów niemałe zakłopotanie[35]. Klasyczna koncepcja teorii przejścia demograficznego bowiem w ostaniej fazie zakłada wykształcenie się nowoczesnego wzorca reprodukcji ludności, w którym bliski zera przyrost naturalny wynika z małego natężenia zgonów i urodzeń. W związku z tym nasuwa się pytanie: czy można oczekiwać w najbliższym okresie osiągnięcia stanu równowagi obu tych komponentów przyrostu naturalnego? Stanowisko demografów jest w tej kwestii pesymistyczne, lub co najmniej powściągliwe[36]. Belgijski historyk ludności Roger Mols między innymi stwierdza „na froncie umieralności człowiek doszedł do możliwie najpełniejszego zwycięstwa, sprowadził bowiem próg zastępstwa generacji do absolutnego minimum"[37]. Niezwykle niski poziom umieralności północno-

[33] Por. **M. Okólski**, Mechanizm przejścia demograficznego, w: Teoria przejścia, s. 69 - 88; **M. Rószkiewicz**, Mechanizm zachowań demograficznych, Monografia i Opracowania SGH, T. 350, Warszawa 1991.

[34] Por. **M. Okólski**, Mechanizm przejścia, s. 70 - 88.

[35] Por. **R. Mackensen**, Social Change and Reproductive Behaviour – on Continnous Transition, w: Determinants of Fertility Trends; Theories Re-Examined (red. **Ch. Höhn, R. Mackensen**), Liége 1982; **J. Schmid**, Bevölkerung und soziale Entwicklung. Der demographische Übergang als soziologische und politische Konzeption, Schriftenreihe des Bundesinstituts für Bevölkerungsforschung, Wiesbaden 1984.

[36] Por. m. in. **R. Mackensen, E. Umbach, R. Jung**, Leben im Jahr 2000 und danach. Perspectiven für die nächsten Generationen, Berlin 1984; **W. Kennt**, The Futures of Europe, Cembridge 1976; **P. Chaunu, G. Suffert**, Die weisse Pest. Ist der Selbstmord des Westens noch zu verhindern?, Pfullingen 1980; **Ch. Höhn, K. Schwarz**, Weniger Kinder – Weniger Ehen – Weniger Zukunft? Bevölkerungsentwicklung in der Bundesrepublik Deutschland gestern, heute, morgen, Deutsche Liga für das Kind in Familie und Gesellschaft, nr 9 der Schriftenreihe 1985; **K. Jentzsch**, Sterben wir aus? Der Geburtenrückgang in der Bundesrepublik, Frieburg-Würzburg 1979.

[37] **R. Mols**, Pięć wieków rewolucji demograficznej w Europie Zachodniej, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1981, z. 4, s. 336 i n.

-zachodnich krajów Europy jest najlepszym przykładem. Dokonujący się stale postęp w medycynie stwarza pewne, choć ograniczone nadzieje (z uwagi na zaawansowany proces starzenia się społeczeństw europejskich) na dalsze obniżenie tej granicy[38]. Prawdopodobne obniżenie nie będzie na tyle znaczące, by osiągnąć poziom spadku urodzeń. Tendencja spadku rodności – jak wykazały wyniki prognoz – przyjmuje postać trendu długofalowego. Potwierdzają ją również liczne opinie demografów, poparte studiami empirycznymi[39].

Jak należy więc skomentować omawiane trendy ludnościowe w świetle teorii przejścia demograficznego? Mamy tu bowiem do czynienia – jak to słusznie podnosi G. Huwthorn – ze swego rodzaju paradoksem modernizacji[40]. Założenia tej teorii: bezkonfliktowego przejścia z początkowego stanu równowagi (wysokiej częstości urodzeń i zgonów) do równowagi końcowej (w której bliski zera przyrost naturalny wynika z małego natężenia częstości urodzeń i zgonów) nie korespondują z bezdyskusyjną tendencją spadku dzietności. Jest to paradoks wykraczający poza obszar treściowy teorii przejścia demograficznego w dotychczasowej jej postaci[41]. Nadmienić należy, że autorzy klasycznego sformułowania tej teorii F. Notestein i C. P. Blacker rozważali możliwość istnienia fazy „poprzejściowej" (fazy piątej). F. N. Notestein wyraził obawę, że równowaga demograficzna osiągnięta w wyniku przejścia demograficznego może nie być końcowym akcentem ewolucji demograficznej[42]. C. P. Blacker uznał nadejście fazy zmniejszania się urodzeń nie tylko za możliwe, lecz za wielce prawdopodobne[43]. Analogiczne stanowisko zajął polski demograf E. Rosset[44].

Mimo, iż wizja depopulacyjna Europy była dostrzegana w przyszłych przeobrażeniach ludnościowych, nie uwzględniono jej ani w pierwotnym klasycznym ujęciu tej koncepcji, ani też w poszerzonej, rozwiniętej jej postaci. Nie

[38] Por. m. in. **M. Okólski**, Współczesne wzorce umieralności na świecie, Studia Demograficzne 1985, z. 2, s. 3 - 30; **A. Bouckaert**, Crisis Mortality: Extinction and Near-extinction of Human Populations, w: **L. Ruzicka, G. Wunsch, P. Kane** (red.) Differential Mortality. Methodological Issues and Biosocial Faktors, Oxford 1989, s. 217 - 230; **R. H. Gray**, The Integration of Demographic and Epidemiologic Approaches to Studies of Health in Developing Countries, w: **L. Ruzicka, G. Wunsch, P. Kane**, Differential, s. 36 - 63.

[39] Por. m. in. **H. Birg, H. Koch**, Der Bevölkerungsrückgang in der Bundesrepublik Deutschland. Langfristige Bevölkerungs vorausschäthungen auf der Grundlage des demographischen Kohortenmodels und der demographischen Theorie der Fertilität, Frankfurt-New York 1988; **G. Calot, C. Blayo**, Recent Course of Fertility in Western Europe, Population Studies, 1982, nr 3, s. 349 - 372; **A. J. Coale, S. C. Watkins** (red.), The decline of fertility in Europe, Princeton 1985; **J. Schmid**, The Background of Recent Fertility Trends in the Member States of the Council of Europe, Population Studies 1984, nr 15.

[40] Por. **G. Hewthorn**, The Paradox of the Modern: Determinants of Fertility in Northern and Western Europe Since 1950, w: Determinants of Fertility, s. 284 i n.

[41] Opinię tę zdaje się również potwierdzać **M. Okólski**, Teoria przejścia, s. 61.

[42] **R. Stix, F. Notestein**, Controlled Fertility: An Evolution of Clinic Service, Baltimore 1940.

[43] **C. P. Blacker**, Stages in Population Growth, The Eugenics Review 1949, nr 3.

[44] Por. **E. Rosset**, Teoria przejścia demograficznego, jej logika, technika i perspektywy, w: **E. Rosset, W. Billig**, Studia nad teoriami ludnościowymi, Monografie i Opracowania SGPiS, T. 228, Warszawa 1987, s. 85 i n.

mieści się ona bowiem w filozofii uwarunkowań procesów przejścia demograficznego. Dlatego też wkroczenie krajów europejskich w stadim zawężonej reprodukcji, słusznie uznał van de Kaa za drugie przejście demograficzne[45]. Można w tym kontekście sformułować hipotezę, że proces ten stanowi system nowej rewolucji demograficznej, dokonującej się we współczesnej Europie. Nośnikami jej są społeczeństwa, znajdujące się w stadium postindustrialnego rozwoju. Jeśli potraktujemy proces ten jako zapowiedź nowych przeobrażeń ludnościowych, nasuwa się w konsekwencji tego pytanie: jakie będą dalsze fazy przypuszczalnych zachowań demograficznych społeczeństw europejskich? Wkraczamy tu w dziedzinę futurologii. Aby uniknąć czysto akademickich rozważań, celowym jest odwołanie się do historii pierwszego przejścia demograficznego.

Rozwój Europy w czasach nowożytnych, zdaniem F. Notesteina, pociągnął za sobą spadek umieralności, wywołany przez całokształt procesów modernizacyjnych[46]. Poziom płodności zareagował na bodźce modernizacyjne z pewnym opóźnieniem. Paradygmat, będący podstawą określenia koncepcji działania mechanizmu tego przejścia, nie precyzuje okresu sprzężenia zwrotnego, czyli reakcji innych zjawisk ludnościowych, ograniczając jego wymiar do okresu „ponad generacyjnego". Można się zatem spodziewać, że po upływie trwania dwóch, trzech generacji nastąpi reakcja sprzężeń zwrotnych lub samoczynne „wygaśnięcie" tego procesu, jeśli hipoteza, iż jest on zalążkiem nowych przeobrażeń ludnościowych, jest fałszywa.

Póki co, teoretycznie rozpatrywana wizja depopulacji Europy staje się rzeczywistością. Przyszłość Europy jawi się w opinii demografów w ciemnych barwach[47]. Francuski historyk P. Chaunu, pisząc o przyszłości tego kontynentu w ostatnio wydanej książce, daje jej znamienny tytuł „Przyszłość bez perspektywy"[48]. Tragizm zaistniałej sytuacji polega na tym, że społeczeństwa tego kontynentu, w sposób świadomy wkraczają w fazę zawężonej reprodukcji, określanej przez demografów „syndromem niskiej płodności"[49]. Preludium współczesnej rewolucji demograficznej rozegrało się w rodzinie. Odrzucanie małżeństwa jako podstawowej formy życia rodzinnego, przy jednoczesnej akceptacji różnych form związków konsensualnych, świadczą o głębokich przeobrażeniach w dotychczasowym systemie wartości społecznych w społe-

[45] Por. **D. J. van de Kaa**, Europe's Second Demographic Transition, Population Bulletin 1987, nr 1, s. 5 i n. Otwarcie nowego cyklu, który nie byłby już potwierdzeniem poprzedniego, uważa za możliwe również **E. Rosset**, Teoria przejścia demograficznego, s. 90.

[46] Por. **R. Stix, F. Notestein**, op. cit.

[47] Por. m. in. **R. Mols**, op. cit.; **P. Chaunu**, Die Verantwortung der Europäer, w: m. in. **R. Mols**, op. cit.; **P. Chaunu**, Die Verantwortung der Europäer, w: **K. Jentzsch**, Sterben wir aus? s. 147-152.

[48] Por. **P. Channu**, Un futur, sans avenir, Histoire et population, Paryż 1979.

[49] Por. **J. Schmid, Ch. Höhn**, Socio-Cultural Change with Reference to Female Employment, Educational Characteristics und Housing Conditions in Western Countries where Fertility is Arround or Below Replacement, IUSSP, Liége 1981, Internatioonal Population Conference, Manila 1981, vol. 1.

czeństwach postindustrialnych[50]. Obserwuje się wyzwalanie nowej fali neomaltuziańskich postaw na płaszczyźnie wartości aksjologicznych. Szeroko pojęte idee wolności jednostki, wyzwalają wśród tych społeczeństw reakcje indywidualistyczne, często rozsądne z punktu widzenia jednostki, ale niszczące w długim okresie dla samych społeczeństw. Europa znajduje się w stanie implozji w zakresie rozwoju demograficznego. Czy dokona się końcowy akt dramatu w postaci stopniowego wygasania populacji, czy też społeczeństwa te znajdą w sobie tyle sił witalnych, by zmienić trendy ludnościowego rozwoju i zapewnić ciągłość trwania populacji – to pytanie, które z konieczności zostanie otwarte.

Współczesny wybitny demograf francuski J. Bourgeois-Pichat[51], zajmując się wizją ludnościowego rozwoju Europy po 2000 r. podejmuje studia symulacyjne dla opracowania różnych scenariuszy rozwoju, po zakończeniu których zwraca uwagę na zawodność statystyczno-matematycznych ekstrapolacji i konieczność odwołania się do wyobraźni badawczej. Nawiązując do zjawiska implozji ludnościowej zauważa, że społeczeństwa Europy zamiast zatrzymać się na granicznym poziomie dzietności (urodzenia 2,1 dziecka przez kobietę) przekroczyły próg substytucji i wydaje się, że są zdecydowane utrzymać się poniżej jego poziomu. Dzięki potencjałowi wzrostu, nagromadzonemu w strukturze wiekowej, utrzymywanie płodności poniżej poziomu gwarantującego zastępowalność pokoleń nie pociąga jeszcze za sobą większego spadku liczebnego populacji. Nastąpi to dopiero z początkiem XXI w. Zdaniem J. Bourgeois-Pichat, wywoła on wówczas uzasadniony niepokój jednostek i pobudzenie ich obywatelskiej odpowiedzialności za własny naród i powrócenie do dzietności odpowiadającej ciągłości pokoleń. Jest to hipoteza „nieobowiązująca", nieco uproszczona, ale nie absurdalna. Jej realizacja pozwoliłaby powrócić społeczeństwom europejskim do stanu równowagi demograficznej.

Kolejny europejski eksperyment ludnościowy trwa. Wyniki tego eksperymentu mogą się okazać bardzo pouczające dla innych kontynentów świata.

DEMOGRAPHIC TRANSFORMATIONS OF CONTEMPORARY EUROPE AND PROSPECTS OF ITS DEVELOPMENT

Summary

The development of demographic processes in the post-war Europe was decidedly influenced by two factors: historical conditions in the differentiated course of demographic modernization processes and the disasters of two world wars which affected, to a different extent, particular societies of this continent.

[50] Por. m. in. **F. X. Kaufmann**, Zukunft die Familie. Stabilität, Stabilitätrisiken und Wandel der familialen Lebensformen sowie ihre gesellschaftlichen und politischen Bedingungen, München, 1990, s. 118 - 178; **D. Kuhn**, Der Geburtenrückgang als Familienproblem, Wien 1981; **R. Mols**, Pięć wieków rewolucji demograficznej, s. 332 - 337; **M. Wingen**, Nichteheliche Lebensgemeinschaften, Formen- -Motive-Folgen, Zürich-Osnabrück 1984.

[51] Por. **J. Bourgeois-Pichat**, From the 20th to the 21st century: Europe and its population after the year 2000, Population 1989, nr 1, s. 57 - 90.

S.96 G.97 515
S. 97 s11

The advanced demographic modernization which comprises particularly North and West European countries is a feature of the contemporary population growth in Europe. This modernization was initiated by the decline in the death rate at the turn of the 18th and 19th centuries and reached its final stage in the middle of this century. Recently in highly advanced countries there has been observed a phenomenon of rapid decline in fertility below the limit ensuring continuity of generations. Some demographers see this as a symptom which initiates a qualitatively new process of population growth defined as the second demographic transition. If this trend persists for a long time, there will occur permanent transformations in the demographic structure of European societies. This will aggravate the process of ageing of those societies at an unprecedented scale. The further consequence will be a rapid depopulation of this continent. According to current UN demographic forecasts this process will commence in many countries already at the beginning of the 21st century.

In the context of trends of the population growth in European countries, the author devotes much attention to the countries of Central and East Europe, trying to forecast their hypothetical demographic growth in the future.

BIBLIOTEKA AE w Poznaniu

BIBLIOTEKA GŁÓWNA
AKADEMII EKONOMICZNEJ
215456
001-215456-00-0

AKADEMIA EKONOMICZNA W POZN

Zeszyty Naukowe – Seria I

Ostatnio ukazały się następujące prace:

- Papers of fuzzy sets and their applications, pod red. **J. Albrychta**, ZN s. I nr 187, s. 93
- Planowanie w rynkowej gospodarce polskiej, pod red. **B. Grzechmana i J. Tarajkowskiego**, ZN s. I nr 201, s. 95
- Gospodarka lokalna w warunkach samorządności, pod red. **B. Grzechmana i D. Śniegowskiej**, ZN s. I nr 205, s. 157
- Ekonomiczno-finansowe uwarunkowania samorządu lokalnego, pod red. **E. Denek, J. Sobiecha i J. Wierzbickiego**, ZN s. I nr 203, s. 209
- Prace z zakresu gospodarki przestrzennej i ochrony środowiska, pod red. **R. Domańskiego**, ZN s. I nr 204, s. 150

W druku znajdują się:

- Prace z zakresu towaroznawstwa i chemii, pod red. **A. Koziołowej i J. Skolika**, ZN s. I nr 202
- Filozoficzne i etyczne aspekty życia gospodarczego, pod red. **M. Szczepańskiego**, ZN s. I nr 207
- Strategia zarządzania przedsiębiorstwem, pod red. **Kazimierza Krzakiewicza**, ZN s. I nr 208

Książki można nabyć w Punkcie Kolportażu (h
w Poznaniu, al. Niepodległości 10, tel. 699-261 w.
kuły Papiernicze i Skrypty", ul. Dożynkowa 9 G (tel.
Prenumeratę prowadzi: ORPAN (Pałac Kultury i
tel. 200 211 w. 25-16), oraz ARS POLONA (Magaz
Warszawa, tel. 261-201) oraz Wydawnictwo Ucze
ul. Niepodległości 10, tel. 699-261 w. 11-86).